

ШЫН

№ 22

(13297)

2013 чылдың
ФЕВРАЛЬ 21,
четверг

Садар өртээ 5 рубль

shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ТР-ниң Дээди Хуралында

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ЧУГУЛА

үн, февральдың 20-ына Республиканың Хуралының (партизанин) чыл дурда кылып чорутканының түңнелдерин үп хуралдаан болмоон соңгаар ажыл-тулгазының планын лашкан.

кен 2012 чылдың дур-а ТР-ниң Дээди Ху-22 хуралды эрттирген, ормативтиг эрге-хоойлу ырын сайгарып көрген и хүлээп алган. Олар-тинде 141 хоойлу, 497 лдар бар, 112 феде-хоойлулар деткимчени

кы сессияның бирги ху-а депутаттар 2013 чыл-ирги чартында хоойлу-лелдериниң ажылының бадылааш, хүлээп ал-п езугаар Тыва Респуб-иң 27 Хоойлуларын ху-тыры көрдүнген.

а Республиканың Дээди (парламентизи) «Чаң-ур — чаңгыс бүдүрүл-левилелди амыдыралга дырары-биле норма-эрге-хоойлуну ажылдап

кылыр болгаш хүлээп алыр дээрзиниң дугайында ТР-ниң ДХ-ниң даргазы Каң-оол Да-ваа медеглээн. 2012 чылдың декабрь 5-те Тываның Баш-тыңының чарлааны «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге» эконо-миктиг төлевилелди боттан-дырарына чогуур деткимчени көргүзери чугулазын ол дем-деглээн. Адыр, угланышкын аайы-биле, яамы бүрүзү-биле

элээн сырый кады ажылда-жылга негеттинип турарын, ол ышкаш ук төлевилелди амыдыралга боттандыра-рына таарымчалыг байдалдарны тургузар нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылырын, ол чүнүң-даа мур-нунда оларның соңгукчула-рына херек. Ылаңгыя көдээ черлерде чурттап турар кижилерге дээрзин Каң-оол Тимур-

ович онзалап демдеглээн.

Чыл дургузунда кылып чоруттунган ажылды түңнөп санап тура, кылып турары ажылдың шынарын кичээнгей-ге алырын сагындырбышаан, парламентиниң ажыл-чорудул-газының планын чогуумчалыг болдуруп, ажылдың дээштиин чедип алырын ол айткан.

Светлана БАЛЧЫР.

КӨСКҮ ЧЕРДЕ

РФ-тиң субъектилер баштыңнарының информа-ция бээр талазы-биле ажык удуртукчулар рейтинг-зинге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол январь-ның түңнели-биле 83-түң 16 дугаар черин ээлеп турар.

Бо дугайын «Мониторингиниң национал албаны» биле рейтинг-ини тургузуп турган «Политиктиг шинчилелдерниң хамаарышпас институту» дыңнаткан.

Декабрьда Тываның Баштыңы 20 дугаар одуругну ээлеп турган. Информация бээр талазы-биле ажык удуртукчулар рейтингизинге бирги черни Карелияның Баштыңы Александр Худилайнен, 2-ги, 3-кү одуругларда Ингушетияның Баштыңы Юну-Бек Евкуров бол-гаш Краснодар крайның губер-натору Александр Ткачев чоруп орат. Оон аңгыда Шолбан Кара-оол Сибирь федералдыг округтун информация бээр талазы-биле ажык губернаторларының аразын-да көскү черни ээлеп турар.

Эксперттерниң саналы-биле, Тывада коммуналдыг айтырыглар турбуже, көрдүнүп турар үеде массалыг информация чепсек-теринге ажык болганындан рес-публиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол удуртукчуларның ин-формация бээр талазы-биле рей-тингизинге бодунуң туружун де-кабрьнындан 4 базым бедиткен.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Гожу кожуунда Ийниң кадыкшылга школа-интер-ны кончук чараш бойдус чурумалдыг черде. Долган-арга-арыг, агаары арыг, оожум-шыпшың, чылдың т аңгы үезинде дириг бойдус каш аңгы өңнер-е шугланыштары — кайгап ханмас чурумал. Кадык-как уругларга аажок таарымчалыг. Оон аңгыда-ы кошкак, дөргүл-төрелдери туберкулезтан-аан болгаш социал байдалы кошкак уругларны, дарны база ында хаара туткан.

элавыс 1964 чылда тур-ан. Амгы үеде шко-рнатта 85 өөреникчи-п, чурттап турар. Олар-ле өөрөдиге-кижизи-ажылында 20 хире баш-кижизидикчилер хаара-ан.

ааны бижи олурар кол-ааным, Тыва Респуб-и Баштыңы — Чазаавыс-ы Шолбан Валерьевич-олга, кожуунувус дар-яс Чаш-оолович Айыр-а бистиң школавыска-узаны чедирип, деткип-у дээш коллективтин

мурнундан четтиргенимни иле-редип олур мен.

Шолбан Валерьевичини солун-сеткүүлден-даа, теле-визордан-даа көрүп чоруур-га, үргүлчү-ле чон аразында чоруп чорууру өөрүнчүг. Ол бачым ажыл-иште-даа болза, 2011 чылдың декабрьда шко-лавыска аалдап кээп чорааны өөреникчилерге-даа, башкы-ларга-даа аажок өөрүнчүг сак-тыышкын бооп арткан. Оон

Улуг хүндүткел-биле,

Ийниң кадыкшылга школа-интернадының дирек-тору У.Б. Чечен, «РФ-тиң хүндүлүг башкызы» аттың эдилекчизи, дээди категорияның башкызы.

соонда школа дыка хөй белек-терни: ЖК-телевизорну, стол-теннисин, хүреш хевистер, компьютерлер дээш, оон-даа өске чугула херек белектерни алган. Ынчангаш Ш.В. Кара-оолга өөрүп четтиргенивисти шагда-ла илередиксээн турган мен. Ажырбас, орай-даа бол-за, өөрүп четтиргенимни со-лун дамчыштыр чедирип, чаа үнүп келген Чылан чылында оон ажыл-херээ ам-даа чогу-п, бодап алган күзел-бодалдары бүдүп, өг-бүлезинге аас-ке-жик, өөрүшкү үзүлбес тура-рын, ак орукту күзеп олур мен.

Чоруунар чогуу, ажыл-хе-рээнер бүдүп-ле чорзунам, хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Курай! Курай! Курай!

ФЕВРАЛЬ 21 — Бүгү-делегейниң төрөөн дыл хүнү

ТЫВА ДЫЛЫВЫС — ЭРТИНЕВИС

Бүгү чурттарда фев-раль 21-де Бүгү-делегейниң төрөөн дыл хүнүн демдег-леп турар. Бо байырлалды ЮНЕСКО-нуң кол конфе-ренциязы-биле 1999 чылда бадылаан. Ынчангаш 2000 чылдан эгелээш чылдың-на чурт бүрүзү төрөөн дылын кадагалап арттырар сорул-га-биле байырлап турар.

Дыл — материалдыг бол-гаш шажынчы салгалдың хөгжүлдезиниң база кадагалап арттырарының күштүг чепсээ. Чон бүрүзү дээрге, катап-тынмас төрөөн дыл, культура, төөгү, езу-чаңчылдар база амыдырал-чуртталга-дыр. Дыл баазанын камгалап арттырары — эң-не кол сорулга.

Тываның Аныяктар эвилели биле Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту үш ду-гаар чыл массалыг тыва дылга диктант бижирин эрттирип тур-ар. Ынчангаш кижилер бүрү-

зүнде шак бо болуушкунга киржир арга бар. Диктант би-жири 2013 чылдың февраль 21-де ТывКУ-нуң кол корпу-зунга, 124 дугаар кабинетке болур.

Хемчегниң киржикчилерин-ден кол негелде — киржир улуг күзел. Күзелдиг өөреник-чилер-даа, улуг-даа улус кир-жип болур. Ол дээрге кижилер бүрүзүнге тыва дылын кайы хире эки билирин хынап болур арга-дыр.

Диктантыны республиканың чурттакчы чонунуң аразына төрөөн дылынга хүндүткел-диг болгаш хумагалыг хамаа-рылгалыг болурун, а ол ышкаш аныяктарны тыва дылын кадага-лаар талазы-биле айтырыгларже хаара тудар сорулга-биле эрт-тирип турар. Киржикчилерниң бижээн ажылдарын ТГШИ-ниң эртем ажылдакчылары хынаар. Түңнелдерин неделяның дургу-зунда үндүрүптөр.

Валерия КОНГАР.

Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Ада-чурт камгалакчызының хүнү — ол дээрге улуг-даа, бичини-даа назылыг бүгү эр кижилерниң байырлалы. Бо кайгамчык, ынчалза-даа соок кыштың байырлалында Төрзэн чуртун камгалаарыңа беленин, төккен дери болгаш ханы-биле бадыйткаан бистин адаларывысты болгаш кырган-адаларывысты сактыры күзенчиг. Келир үеде Ада-чурттуң езулуг камгалакчызы кылдыр өзүп кээр бөгүнгү бичини оолдарга база байыр чедирери күзенчиг. Ада кижиниң ат-алдарының кодекизинге шынчы болурун болгаш езулуг эр кижиниң тугун бедик тударын силерге сеткилим ханызындан күзедим!

Байырлал-биле, эргим эр кижилер болгаш шуптувуска тайбың дээр-ни күзеп тур мен! Бис, херэзженнер, силерге чоргаарларыңа кезээде белен болгаш силерге кажан-даа өөрүүр бис!

Хүндүткел-биле,

РФ-тин Күрүне Думазының депутады Л.ШОЙГУ.

Эргим өңүктөр!

Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле Чепсектиг Күштерниң дайынчыларыңа, хоочуннарыңа, хамааты камгалалының ажилдакчыларыңа болгаш оларның өг-бүлелеринге сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен!

Төлөттин, маадырлыгы болгаш кайгамчыктыг эрес-дидими-биле орус солдат хүндүлелди болгаш ат-алдарны чүгле Россияга эвес, оон дашкаар чаалап алган. Бистин дайынчыларывыс тулчушкуннарга болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандылар талазы-биле тайбың даалгаларны күүседирде бедик профессионал белеткелин болгаш тулган мергежилин көргүзүп турар.

Бо байырлал патриотизмниң, шынал-ла, сүлдези бооп, бистин чуртувустун шупту салгалдарын каттыштырып келген. Төрзэн чуртунга бараан боорунга бодунун чуртталгазын тураскааткан сеткил-соруу күштүг кижилерге улуг хүндүткелди илередип, оларны алдаржыдып тур бис, Ада-чуртувустун төөгүзүнүн маадырлыг чоруунга чоргаарланып, бистин чаңгыс чер-чурттугларывыстың маадырлыг чоруктарының дугайында тураскаалды камны-биле кадагалап чоруур бис.

Ада-чурттуң хүндүлүг камгалакчылары! Каң кадык, тайбың-чаагай болурунары күзедим. Кезээде чогулмалыг болгаш чедимчелиг чорунар, Силерниң төрөл болгаш чоок кижилеринер каң кадык-ла болзун, олар боттарының кичээнгейн болгаш сагыш човангыры-биле силерни деткип чорзун!

Шупту менди-чаагай болунар!

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи В. ТОЛОКОНСКИЙ.

Ада-чурт камгалакчыларының байырлалы-биле!

Бистин чуртувустун эң ынак байырлалдарының бирээзи - Ада-чурт камгалакчыларының хүнү-биле силерге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) өмүнээзинден байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер!

2013 чыл - Тываның төөгүзүнде онзагай чыл. 70 чыл бурунгаар Азия дийтиң чүрээнде чалтылган Тыва Арат Республиканың 200 ажыг эң экер-эрес оолдар-кыстары фашисттер Германияның аг-шеринден улуг кожазы ССРЭ-ниң эжелеткен девискээрлерин хостажыры-биле фронттуге аъттанган. Тыва эки турачыларың - тыва танкистер взводунун база аъттыг шериг эскадронунун дайын шөлдеринге эрес-маадырлыг чоруктарының дугайында хөй-хөй солун чүүлдер болгаш номнар бижиттинген. Бо юбилейлиг чылды Тывага бо чылын калбаа-биле демдегледип эрттирериниң барымдаазы бар.

Тыва маадырларның салгакчызы - Россияның камгалал сайыды, шериг генералы С. Шойгунун чурттуң шериг күчү-күжүн катап тургузар дээн кызымак ажылын тыва чону деткип, аңаа чоргаарлынып чоруур.

Россияның хөй нация чоннары кандыг-даа берге үеде төрзэн чуртунга бердинген, эрес-маадырлыг болгаш туруштуг чоруу-биле өске чоннардан ылгалып турган. Олар бистин күрүнениң тургустунуп келген үезинде он-он даштыкы эжелекчилерден төрзэн чуртун камгалал ап, оон маадырлыг ат-сывын алдаржыдып чораан. Чоокшулап олар Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле Россияның Чепсектиг Күштеринде ажилдап чоруур бүгү-ле хамаатыларга, ол ышкаш республиканың эр кижилеринге аас-кежикти, өг-бүлелеринге амыр-тайбың амыдыралды болгаш кадыкшылды күзедим.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. Даваа.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Бистин чоңувустун эң эргим байырлалдарының бирээзи — Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле силерге байыр чедирип тур мен.

Бүгү чоңун ол байырлалын россиякыларның дыка хөй салгалдары эрес-дидим чоруктуң болгаш ат-алдарының, бодунун Төрзэн чуртунга чайгылыш чок бараан болурунун демдээ кылдыр санал турарлар.

Хүндүлүг эр кижилер — Ада-чурттуң камгалакчылары!

Адаларның II шуулганынга Тываның эр кижилериниң ат-алдарының кодекизин хүлээп алган бис.

Бистер, Тыва Республиканың эр кижилери, боттарывыстың эрге-ажыктары-высты болгаш күзел-чүткүлдери-биле илеретпишаан;

— биске чаагай болгаш чөптүг чорукту, бүзүрелди дамчыткан өгбелери-вистин төөгүде езу-чаңчылдарыңа болгаш мөзү-шынарының принциптеринге даянышаан;

— херэзженнерниң эргелерин болгаш хосталгаларын эң дээди үнелел деп хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелди сайзырадырын бүгүдениң хүлээп көргөн принциптерин сагывышаан;

— амгы болгаш келир салгалдарның мурнунга эр кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгези дээш бодувустун харысалгавысты медереп билбишаан, Тыва-да Эр кижиниң ат-алдарының кодекизиниң төлөвилелин кожуннарга болгаш сумуларга эр улус чыыштарыңа деткээнин удуртулга болдурбушаан, Тываның бо кодекизин хүлээп ал, ону чайгылыш чок күүседир кылдыр чарлаан бис.

Бүгү Тыва ниитилелдин күженишкени-биле Тывада Эр кижиниң кодекизиниң күүселдезин чедип алырыңа бүзүрелдиг мен.

Силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге чедишкени-биле болгаш эң эки күзээшкени-биле чедирдвис.

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х. МОНГУШ.

ЭР КИЖИ ААЛ-ЧУРТТУҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ

ТР-ниң Хөй-ниити палатазы февраль 15-те «Тыва араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкени болгаш шивээ-хоорай Коптуну хостажырыңа оларның киржилгези» деп «Төгерики стол» эрткен соонда, бистин кор-респондентивис ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д.Монгуштан интервьюну алган. Ада-чурт камгалакчызының хүнүнүн бүдүүзүнде ужур-ажылгавыска чугаа ол дугайында болган. Ону силерге сонургадып парладывыс.

— Хонук-оол Доржуевич, эр улуска хүндүткелдин байырлалының хүнү Февраль 23 — бүгү чонунун улуг бедик көдүрлүүшкүн-биле уткуур байырлалы. Ону кандыг сеткил-хөөн-биле уткуп тур силер?

— Ада-чурт камгалакчызының хүнү — чоргааралдың чараш байырлалын ажил-ишти сеткил-хөөн-биле уткуп тур бис. Кайы-даа үелерде эр кижини боо-чепсезин туткаш, чер-чуртун, аал-оранын камгалал чораан болгай. Ол дээрге эр кижиниң бир дугаар херээ-дир.

Бо чаа эрткен «төгерики столга» Хомду дайынының киржикчилери — Тываның 1200 шериглериниң маадырлыг чоруунга тураскаадып, оларны сактып, улуг чугааны кылдывыс. «Төгерики столдун» түңнел үндүргөн шийтпирин солуннарга парлаар бис. Оларның-даа мурнунда алдан-маадырларывыс хостуг чорук дээш тура халышканын төөгүдөн эки билир бис. Бо болуушкуннар Тыва Арат Республиканың бот-догуннаан чоруунга канчаар-даа аажок улуг салдарлыг болганын демдеглевес арга-жок. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тывадан эки турачылар фронттуге аъттанып, немец-фашистерни Совет Эвилелиниң девискээ-

ген хосталгазын, эгелеп каан акы-дунма найыралын быжыглаарыңа оларның кириген үлүүн онзалал айтыр апаар. Байырлалда оларның сагыш-сеткили чиик, сергек, кадыкшылы эки болурун күзээр-дир мен.

— Хонук-оол Доржуевич, силер шериг амыдыралын, шериг херээн база эки билир боор силер аа?

— 1970 чылда Моол Арат Республиканың Чойбалсан хоорайга шериг топография талазы-биле лейтенант эргени алган мен. Шериг амыдыралды эки билир мен, шериг карталар, чер-чурт карталары тургузарыңа аңаа арга-дуржулганы алдым.

Чоокта чаа тыва эр кижиниң хажытпас дүрүмүн доктаадыры-биле улуг үүле-херек эгелзэн. Эр кижиниң сүлдезин бедидип, хей-аңдын сергедир ажылды ТР-ниң Чазаа эгелзэн. Эр кижиниң амыдыралга, кады чурттал олар эжиниң мурнунга ажы-төлүнүн келир үези дээш

«Харысалгалыг ада. Эр көрүш» шуулганга чугаалашкан айтырларывысты кожуун, суму чергелиг чыыштарга сайгаргаш, тыва эр жиниң хажытпас дүрүмүнүн үнде дөзүн бадылаан.

харысалгазын бедидери-биле улуг шуулганын чыылдырган. «Харысалгалыг ада. Эр көрүш» деп шуулганга чугаалашкан айтырларывысты кожуун, суму чергелиг чыыштарга сайгаргаш, тыва эр кижиниң хажытпас дүрүмүнүн үндез дөзүн бадылаан.

— Ол талазы-биле ажыл кожуун, сумуларда деткимчени алган бе?

— Адалар чөвүлелдери кожуун, сумуларда тургустунган. Ажыл шуудал турар. Оларның ажылы дээш-тиг болуп турары өөрүнчүг. Ылаңгыя төрөл бөлүктөр улуг ажылды чорудуп турар, корум-чурум үрөп турар аныяк-өскенге хамаарыш-

Эр кижиниң идепкейи бедик деңгеле турар кылдыр чедип алыры — кол сорулгавыс-тыр.

ринден үндүр сывырган эки турачыларывыстың чамдызы ол араатанның ижээнинге четкеш, туюлунга чедир узуткашканын канчал уттур бис. ССРЭ биле ТАР-ның чоннарының демнежилгезиниң 100 чылын байырлаар деп тура, төөгүвүстен маадырларны сактып, оларга мөгеер ужурлуг бис. Ынчангаш ол талазы-биле улуг суртаал ажылы эгелей берген. Оон аңгыда афган, чечен дайыннарының киржикчилери оолдарывыс база бар болгай. Адаларның чаалажып бер-

тыр олар хемчеглерни ап эгелей берген. Аңаа хамаарыштыр Кавказ чоннарының арга-дуржулгазын үлегерге ап болур. Төрөл аймак харылзаалары, езу-чаңчылдары, оон дүрүмү Кавказта онза сайзыраан. Ылаңгыя аныяк оолдарга хамаарыштыр янзы-бүрү болуушкуннары олар эрге-хоойлу черлеринге чедирбей-не боттары аймак төрөл аразыңа дээштиг хемчегни ап турар. Аныяктар кижизидилгезинге ол дыка дээштиг арга болуп турар.

Бисте база ол ышкаш ажылдап тур эгелзэн.

— Кожуун, сумуларда тунган адалар чөвүлелде биезги-ле удуртур-баштап лерге ажилдап чораан кы кирип турар, бөдүүн ажы эр кижилер эскет чок арт-рар дугайында хомудал чур база дыңналып турар-дыр, Хонук-оол Доржуевич.

— Ындыг хомудал тургузу-ры чөп, идепкейжи, чаа ко-тодарадыр херек. Биезги-ле уд баштаар ажылдарга чораан-лерниң чугаазыңа улус-чон калган-даа болур болгай. Ы-аргалыг-ла болза, аныяктары-гаш арга-дуржулгалыг кыю-деңге ажилдадыры чугула. О-жуун чагыргалары кичээнгейт болза эки. Хөй-ниити палата-зын дүрүмнү тургузушкан, черлерге каяа, кымнар ажыл-тус чер чагыргалары шилири-

— Чогуу Хөй-ниити пал-аның ажыл планында бо ай-өзек болуп артып турар, ын-— 2013 чылдың планында о-айтырыг кылдыр кирип бижит-Эр кижиниң идепкейи бедик д-ге турар кылдыр чедип алыры-сорулгавыс-тыр. Ынчангаш а-уламчылаар, улам ханыладыр, гаар көрүш-биле шийтпирлээр-луг бис.

«Шын» солунну дамчышты-чурт камгалакчызының хүн-бүгү эр хиндиктиг чоңувуска-жикти, өг-бүлелеринге амыр-ны, ажы-төлүңге эртем-билип-орукту күзедим. Байырлал-биле-

— Силерге база бүгү-ле э-турар ажыл-херектеринер-бүдерин, амыдырал-чурт-аас-кежикти күзедивис, Хон-Доржуевич. Байырлал-биле-тырыгларга харыылап берге-дээш четтирдим.

Светлана БАЛ

Хову-Аксы суурда

Чурум езугаар

Дүрген хөделир штабтың медээлери езугаар Хову-Аксы суурда 48 чуртталга бажыңнарын чылыг хандырылгавыска кошкан.

11 объектилерни кожарыңа белеткээ. Май 1 кудумчузунда үш бажыңда эдил таарышты-

рар ажылдар доозулган. Спорт, Комсомол, Гагарин, Юбилей кудумчуларында системаларны сеп-тээр хемчеглер уламчылап турар. Соок суг хандырылгавында шуп-ту бойлерлерни кошкан. Квартал иштиниң соок суг дамчыдар чет-килерин тургускан. Эдил чаар-тыр ажылдарда 128 кижиден тур-густунган 29 бригадалар хаара

туттунган. ТР-ниң тудуг бо-коммунал ажыл-агый чаарт-зының сайыды Владимир С-чугаалап турары-биле ал-ажылдар бадылаттыңан гра-ке дүүштүр чоруп турар. Аксы ЧЭТ чурум езугаар ажы-турар.

ТР-ниң албан-е-нуң сайтызы

Февраль 23 — Ада-чурт камгалакчызының хүнү

ЧӨПТҮГ ЧОРУК — БИРГИ ЧЕРДЕ

Ада-чурттуң Улуг дайыны, Афганистан дайыны, Чечен Республикага дайынчы болушкуннар кижилер бөрүзүнүн сагыжына таңмаланып арткан. Бо дайыннарның соонда эвээш эвес чылдар шуужуп эрткен, ынчалза-даа эрес-дидим маадырларывыс каян-даа уттундурбас. Оларның дугайында Ада-чурт камгалакчызының хүнү — Февраль 23-те, онзалап чугаалаары улуг уjur-уткалыг. Мээң бижир чүүлүмнүн маадыры **Омак Владимирович Ондар**.

Ут-Хөл кожуунун Алдан-сурга 1968 чылдың сентябрь 1-де Сайынмаа болгаш Владимир Ондарларның өг-бүлезинге тыралдың дээди өөрүшкүзүрүп, дун оол төрүттүнген. 1983 чылдың төнчүзүндө манчыш феодал дарлалга удур 60 ырларның тура халышкыны чирге чаяттырган оолду деп адаан. Хостуг-чаагай алга, хамаарышпас, чөптүг дээш тулчуп чораан арат-чурттал чораан девискээ-«төк» кээп дүшкен чаштың чаңының, мөзү-шынарының болуру эгезинден билдин-

мак бичизинден тура аргачал, өөрениринге сун-кижи болган. Ол 6 харлыын-ат чок номчуп, санап, бижип ил алган. Омак эш-өөрү-ойнап-хөглээриниң орнунга, зорга Ада-чурттуң Улуг дайын дугайында фильмнер азы библиотекага төөгү-рын номчуурунга ынак тур-Амдыралдың аайы-биле биле авазы Каа-Хем суурнуң кудумчузунга чурттап тур-он тура №2 школаже чедип а, автобустарның төнчү док-черинге чедир кылаштааш, онда автобуска сынмалар-рааш, школага чедип алыр-гаш Көк-Тейниң өөреник-бирги кичээлдерге ыяп-илдаар, харын-даа эртирип апарган. Мындыг каш тавар-сонда 3-кү классчы «Моон соңгаар мынчаар илаар болза, ынак эртемне-долузу-биле шынгаздып ап айн баар мен, канчалза эки деп дүвүрел-биле бодан-датпаанда чидиг айтырыг-иитпири тыылган. Бичи-ынак солуну «Пионерская же» чагаа бижээш, чору-Ону чырыкче үндүрген школага башкыларны сай-оон авазын кыйгытып тур-сагынгаш канчаар, кол чүүл-К-Тейниң школачыларынга ту аңгылап берген. Олар нээлдерден озалдавастан. Омак бодунуң чөптүг чоруу өскелерге дузалап шыдап-дээш иштинде чоргаарла-эй-ниитиниң амыдыралына депкейлиг киржип эгелзэн. 1980 чылда Омак Кызыл хоо-№2 школадан №3 шко-шилчээ. Чаңыккан ынак-ындан, башкыларындан, үндөн өскээр чорууру эвес болган. Ындыг болгу-актың аажы-чаңы алызын-рнакчы, солун чүүлдер-күлдүг болгаш чаа черге, оон үзел-бодалдары дег-туруштуг кижилер-биле ил алган. Олар-биле кады-үрү бөлгүмнерже барып, олчу акы-угбаларының тарын күүседип, барык-үе чок чоруп турган.

Ынчан чурттап турганы-каа кудумчузунда ажи-чаңгыс борбак чуңгулаар-ойнаар дээш оолдар бол-маргыжа бээрин эскерип, ксадыры-биле база катап

«Пионерская правда» солунче чагаа бижипкен. Бадыткаттырган арга бо удаада база дузалаан. Бир ай четпээнде, чаа чуңгулаар черни кылгаш, артында-ла «Омак Ондар хүлээп алзын» деп ажил-дакчылар дыңнаткан болган. Ол кезек бажынарның уругларының өөрүшкүзү кызыгаар чок. А Омак бо таварылга дугайында «кижи боду изиг күзелдиг, чүткүлдүг болза, кандыг-даа чидиг айты-рыгны шийтирлеп болур-дур» дээрзин билип, бүдүрген үүлезин күүседир уjurлуг чүүл ышкаш хүлээп, «дээди шаңнал — ажи-төлдүн өөрүшкү чайнаан арын-шырайы-дыр» деп түннзэн.

Школачы чылдар шуужуп эр-

үеде шилип алган мергежили-биле холбаштырып, «Милицияның өңүү», «Элээди джержинчи» деп бөлүктөргө кижигүнү болуп, хоорайның корум-чурум тудар талазы-биле хемчеглерге киржип чоруп турган.

Оон түннелинде эвээш эвес кижилер эттинип, шын орук-ту шилип, өөредилгеге сундугуп эгелзэн, а чамдыктары Омакты кыжырып, «коммунист сен» деп-даа турган: «Болар мээң ажил-чорудулгамның уjur-уткалыын, келир үеде ажитыын соонда билип каарлар ыйнаан. Бир эвес аныктар амдан эгелзеш, багай чүүлдерге сундугар болзувусса, соң-даарта төрзүн черивисти кым ээлээр, кым сайзырадыр?» деп боданмышаан, аныч сөстөрүн, чиктиг көрүштөрүн Омак херекке албайн эрттирпкен.

1982 чылда быжыг туруштуг, орлан-шоаа, идепкейжи Омак Ондарны хоорайның пионерлер бажынының тускай чөвлөлиниң кижигүнү кылдыр сонгаан. Удат-паанда аңаа Кара далай кыдыын-да «Орленок» лагеринче чоруур путевканы тывыскан. Омак 20 ажыг өске уруглар-биле кады ла-

зели бүтпейн барган. Өөредилге черинче хүлээриниң бир дүрүмү — шериг албан-хүлээлгезин ыяп эрткен турар уjurлуг. Бо байдал-га Омак улуг мунгараваан, харын-даа ону манап турган. 1986-1988 чылдарда Казах Республиканың Байконур хоорайга космиктиг-ра-кета шериг полигонунга 30 ажыг тыва оолдар-биле шеригни эрт-тирген. Бир катап сержантылар марштап турган үеде тыва ыры ырлаарын оолдарга дааскан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чыл-дарында тыва эки турачыларны үдээрде бадырып турганы ырыны күүседиптерге, чанында шериг кеззэнге 1 чыл ажыр шериг «теп-кен» тыва оолдар кулактарына бүзүрвейин: «Радио дамчыштыр ырлап турар чор бе азы кандыг аайлыг чүве апарды?» — деп, ол-ла кезээ дораан сураглап чедип келгеннер.

Омактың шериг даңгыраанга шынчызын, ак сеткилдин дараа-зында бир таварылга бадыткаан. Оон постуга дүнеки дежурный-лаашкыны 12 шактан 1 шакка че-дер турган. Харалаан, ону солур уjurлуг шериг эжи-даа, сержант-даа удуй берген. Кижиле бодаарга,

школазынче бот-өөредилге-биле өөренип киргеш, 1997 чылда ону чедишкенин доозуп алган.

1995 чылдың күзүн Чечен Республикада дайынчы болуш-куннар киржир дугайында ду-жаал үнген. Командир Александр Мостовскихге баштапкан 15 шаг-даа ажилдакчызындан тургус-тунган бөлүк Чечен Республикаже айттаныпкан. Командириниң ора-лакчызы — Омак Ондар. Лейтенант Омак Ондарны чок кижилери, өг-бүлөзи ол дээш сагыш човап, кезээде дүвүрээзиниң байдалга чоруп турган. Ынчанмайн канчаар, бистиң тыва оолдарывыстың Че-чен черге бажын салган таварыл-галары ынчан-на турган болгай... 45 төнмөс-батпас хонуктар эрткен, оолдар онча-менди чанып келген. Ол дег аас-кежик турар боор бе. Ынчалза-даа каш ай эрткенде: «Омак Владимирович бо талазы-биле арга-дуржулгалыг апарган, ынчангаш ону Чечен Республикаже ээлчеглиг сургакчылаашкынче чор-удар» деп дужаал үнген. Омак Владимирович ук шийтирге удур-ланмаан.

1996 чыл. Январь. Омак Ондарны бөлүү база өске кезек-терниң бөлүктө дайынчы даалга күүседир-биле Грозный хоорай-же чоокшулап кел чораан. Хенер-тен күштүг частышкын болган. Колоннаны баштап чораан маши-нага 8 база ийи дугаар бензин сөөртүр машинага чораан 2 оол амы-тынындан чарылган... Олар-ның орнунга кым-даа болуп болур турган...

Чечен Республикага сургак-чылаашкыннарының дугайында Омак Владимирович шоолуг чу-гаалаксаас. Келир үеде бүзүрел-диг, багай чүве бодавас, эки кижиле болгаш ындыг ийикпе, каржы-до-шкун дайын болушкуннарындан безин чүгле солун чүүлдерни сак-тып чугаалаар. Чечняга 1996 чыл-дың февральда Шагааны уткуп, байырлааны база уттундурбас. Та кайыын чүве, шивижигеш кезип алгаш, аңаа чаламаларны баглап, боттарының кылган ойнааракта-ры-биле каастап алган. Оон соон-да өске республика, областардан келген бөлүктөргө чалап алгаш, тыва дыл кырынга ырыларны, шоодуглуг көргүзүлгөни бараал-гаткан. Концерти аалчыларның сонугааны-даа аажок.

Омак Владимирович оон соон-да-даа Чечен Республикага каш удаа сургакчылап барган. Ынчал-дыр ИХЯ шугумунга 2006 чылга чедир ажилдааш, дыштанылгаже үнген. Ынчалза-даа хей-ниитичи ажил-чорудулгазын амдыгаа дээр салбаан. Ол — амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының удуртукчузу, ТР-ниң «Дайынчы акы-дунмалышкы чорук» нийтиледин даргазының оралакчызы.

А материалды Омак Владимировичиниң сөстөрү-биле доозары чөптүг боор: «Кандыг-даа бай-далдарда, кайы-даа үелерде тыва кижиле Тыва черин бол-гаш төөгүзүн ыдыкшыдып, төрзүн чонунуң езу-чаңчыл-дарын сагып, ат-алдарлыг тыва маадырларывысты үле-гер-чижекке ап, чаңгыс аай демниг болуп, хостуг-чорга-ар чоруур уjurлуг. Ынчан бистиң хей-адывыс бедик, сүлдөвис өрү, быжыг туруш-тук, бурунгаар хөгжүлделиг болур бис».

Азияна ТАУ.

Чуруктуу хууда архивтен алган.

Чечен Республикаже ээлчеглиг сургакчылаашкын үезинде. Кизляр хоорай. 1995 чыл.

тип турган. Омак 8-ки классчы элээди оол апарган. Сөөлгү үеде ону «Келир үеде кым болур мен?» деп айтырыг дүвүредип эгелзэн. Чогум ол бичизинден шагдаа ажилдакчызы болурун күзеп чораан. Ынчалза-даа ам-даа хевир-леттинип турар кижиниң, ылаңгыя элээди оолдун күзели, амыды-ралче көрүжү каш-даа өскерлип болур болгай. Шак ынчан теле-визорга Алексей Нагорныйның романына үндезилеп тирттырган «Революцияда төрүттүнген» деп совет милицияның тургустунганы-ның база оон төөгүзүнүн дугайын-да хей сериялыг фильми дамчы-дып турган. Омак ону чаңгыс-даа үспейн, эгезинден төнчүзүнге че-дир көргөн. Сериал соонда оон шагдаа ажилдакчызы болур кү-зели ам шуут быжыккан дээрзин чугаалаан-даа ажы чок боор. Ынчан оон бажына «каш чылдар эрткенде, бодум база дайынга киржип, оон ажыг ыжын тына бээр мен» деп бодал каяа кирген дээр силер.

Омак-хөглүг школачы чыл-дар дооступ, сөөлгү коңга эдип каапкан. Омактың школа соон-да дораан милиция школазынче өөренип кирер дээн изиг кү-герже чорупкан. Бир дугаар Ты-вадан дашкаар үнгени, уjur-хе-меге олурганы, далайны көргени, «Ералаш» киножурналдың удур-тукчузу Борис Грачевский-биле уjurажылгазы аңаа каян-даа уттундурбас болза-даа, оон эң-не сактып арткан чүүлү — Новорос-сийск хоорайда Ада-чурттуң Улуг дайынының 1943 чылдың десант маадырларына тураскааткан «Ма-лая земля» ансамбль-тураскаалга четкени болган. Ол тулчушкуну чүгле номнарга номчаан дээрден башка, оон болуп турган девис-кээринге барып, херек кырында көөрү дег онзагай чүве кайда боор. Ыраккы 1943 чылдың фев-раль айның болушкуннарының маадырларының коргуш-сыныш чогу, эрес-дидим чоруу Омактың сагыжына бирден-бирээ чокка чуруттунуп келген. Ынчан оон бажына «каш чылдар эрткенде, бодум база дайынга киржип, оон ажыг ыжын тына бээр мен» деп бодал каяа кирген дээр силер.

Омак-хөглүг школачы чыл-дар дооступ, сөөлгү коңга эдип каапкан. Омактың школа соон-да дораан милиция школазынче өөренип кирер дээн изиг кү-

каш метр черде удуп чыдар эжин халып баргаш, оттурупку дег... А Омактың бажында кара чаңгыс: «посту черле каап болбас» деп дүрүм чаңгыланган. Эртегиниң 5 шакта ротаның старшиназы ону көрүп кааш, хамыктың уjurун би-лип, чоруп болур сен деп чугаа-лаан. Шак ынчаар Тывадан солдат Омак Ондар тумба кырынга 5 шак дургузунда шимчеш дивейн туруп-кан.

Шериг кезээниң удуртулгазы Омакты эгезинден тура эскерип, «езулуг шериг кижиле-дир» деп үнелеп, аңаа улаштыр ажилдап ар-тары сүмелзэн. Ол чөпшээрешпес боорга, көгүдүп-даа, хорадап-даа турган дээр. Ынчалзажак Омак: «Төрзүн Тывам кайы сен» дээш чанып чорупкан. Кызылга келгеш, ол авазының изиг сүттүг шайын, амданныг аш-чечин чүгле чоог-лап четтиккен, а эртенин кез-жээзинде ажилдай берген. Каяа деп бодаар силер, ийе, ИХЯ-ның шугумунга. Ол хүнден тура шаг-даа ажилдакчызының айыылдыг, тамчык чок амыдыралы эгелзэн. Тускай эртем чедип алыр күзелин Омак чидирбээн. Ол 1992 чылда Красноярск хоорайның милиция

Чимит-Доржу ОНДАР: «УЛУГ НАЗЫЛЫГ КИЖИ

Ондарларның Москвада арыг-силиг квартиразында хөөрежи ор бис. Ында Тываны сагындырар чүүлдер-ле хей: чураан чуруктар, фото-чуруктар, тыва бойдусту сиил-бээн хевистер, бажың ээзиниң олурар сандайында болгаш буттарының адаанда өшкү кежи алгы чадып каан.

Өңнүң ээлериниң ажил-ишчизи дораан эскертинер: Чимит-Доржу Байырович өй-өйде ноутбугун сегирип алып, азы соталыг телефон дамчыштыр кым-бир кижиле чугаалажыр. Бажыңның херээжен ээзи оюн-баштак чугаа-зы-биле каттай кухня ажылы кылып, биске салыр чемин белеткеп тур. Оон соонда аякта шай куттунган, аш-чем салдынган, чугаа-соот-даа эгелзэн.

— Чимит-Доржу Байырович, назыннарның улгады бергени чажыт эвес болгай, ынчалза-даа ажил-херекчи, шимченгир чоруунар хевээр-дир. Амгы үеде ТР-ниң Чазаның Даргазының энергетика айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи болгай силер.

Ч.Д.Б.: Улуг назынны мынчаар көрүп турар мен, бирээде, улуг назылыг, кымга-даа херекчок ашак-даа бооп болгай. А аныяк чоруун хевээр арттырып ал база болур. Кадык кижиниң бажыңны ажил-даары база кадык болуру билдингир, ол бодамчалыг сөстү чугаалап, үнелиг саналды кирип шыдаар. Кижиниң каш чыл чурттаары, кайы хире ажилдаары ада-иезиниң чаяап каанындан хамааржыры билдингир. Кижиле бүрүзү аңгы-аңгы болгай. Будданың философиязында кижиниң каш базым кылырын, каш катал үндүр-кири тынарын безин тодарадып каан. Ол дыка солун философия чүве.

Кижиниң кадыкшылының байдалы колдуунда-ла оон бодундан хамааржыр. Ол дээрже амыдыралдың шын хевирин чорудары, шын чемненири, үргүлчү шимчээр болгаш өске-даа. А бисте кандыг-дыр? Таакпылаар, арагалаар улус чеже-дир? Араганы хемчээлдиг ижил билер херек. Шаандакы ТАР үезинде 30 хар четпээн кижиге дашка безин сунмас чораан. Чүгле 30 хар ажа берген кижини четтип бышкан деп санаар, ынчан харын ийи-бир дашканы чооглаптып болур. Бо чурттап келген назынымда янзы-бүрү чылдагааннардан дашка көдүрер ужурга хей удаа таварыш-сымза-даа, хемчээлин эртер ижил

жаалы турган. Тываны моон соңгаар көдүрүп шыдаар, бүзүрелдиг аныяктар бар боорга, ынчан хала-жы берген мен. Оон соонда кезек када мени кайнаар-даа чалаваан, сеткилим аажок хомудал турган. Ам харын идепкейлиг күш-ажылче кирип, чүгле энергетика болгаш үлетпүр айтырыгларын шийтир-лежи эвес, сургакчылап келген сайыттар арга-сүмө айтырып келирге, чажам дивейн дузалажып турар мен. Доктаамал төлөз черинде ажил-албаным, мөөнөп алган дуржулгамны болгаш билгилерини аныяктарга дамчыдарына эпиг байдалды тургузуп турар. Амгы ажилым мээң сеткилимге аажок таарышкан.

— Чон бүрүзүнүң Москвада төптери бар болгай, олар бот-боттарына деткимче көргүзүп, төрөөн булуңунуң сайзыралына идиг берип турар. Силер дээрже мында тываларның эң хүндүлүг хоочуну болгай силер. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың мында ажил-амыдарылының дугайын чугаалап көрүңер.

Ч.Д.Б.: — Бистиң республикага чурттап чораан бүгү кижилер-биле сырый харылзаа тудуп алганымның дугайында баштай чугаалап көрейин. Оларның чамдыктары-биле телефон дамчыштыр, өскелери-биле таныыр-билер улус таварыш-тыр харылзажып, үшкүлери-биле аңгы-аңгы хемчеглерге, чыгыштарга ужуражып, таныжар бис. Өзүп орар салгалды аажок кичээнгеилги хайгаарал турар мен, ылаңгыя студентилерниң, аспирантыларның, докторантыларның, мында чурттап турар аныяк оолдарның, кыстарның, бизнесменнерниң (бизнес

Олар меңээ чедип келгеш, аңгы-аңгы бодалдарын илередирге, чүңү канчаарын кады шийтирлеп турар бис. Силер безин меңээ чаңгыс эвес удаа келген болгай силер.

— Ийет, мээң-биле кезээде сагыш хандыр хөөрежи, ажык-тыг арга-сүмени кадып келдирер.

Ч.Д.Б.: Шак ындыг арга-биле доктаамал харылзаа тудуп турар бис. Мындыг чүүлү чугаалаар алаар: татарлар азы чеченнер ыш-каш, национал-культура автономиязын тургуспаан, а чаңгыс чер-чурттугларның бөлүүн тургускан бис. Оон сөөк-язызы-даа, каяа төрүттүнгени-даа хамаанчокка Тывага чурттап чораан, оон-биле харыл-заалыг кижилерни хаара туткан бис. Оларның аразында аңаа төрүттүнген, а мында чурттап турар-даа, хуваалда езугаар Тывага барган, ам оон көжүп чоруткан, республика-биле харыл-заазын үспээн-даа кижилер бар. Национал-культура автономияларын-дан үнер, чаңгыс чер-чурттугларның бөлүүнче шилчири чугула деп үе база негеп турар. Ынчангаш ындыг бөлүктөр улуг болур: тывалар, орустар-даа, инженерлер, чурукчулар-даа, күрүне ажилдакчылары азы ажилчы чорааннар-даа чаңгыс черге чыгып алгаш, чаңгыс айтырыгны шийтирлээрге че-

Ч.Д.Б.: Чаңгыс оолдуг кижиле мен, ол Кызылда чурттап турар. Кыс уруувустун багай төрүттүнүп келгени хомуданчыг, оон соонда эмчилер ававыска улаштыр божуурун хоруп каан. Ам мээң кол сооругам — уйнуктарымга дузалаары. Олар амыдыралдың шын оруун тып алзын дээш салдар чедирип турар мен. «Кижизидер» деп сөстү бо таварылгада ажыглавын тур мен, ол эргижирзэн арга-дыр. «Салдар чедирери» дээрже шын болур боор, чүге дээрже олар база өзе берген, бот-тускайлаң апарган кижилер-дир. Олар бичии турда кижизидеринге дузалажып турганым шын. Олар меңээ келгеш: «Кырган-ачай,

„Баштайгы өөм ишти Дина Николаевна-биле Ленинградтың политехниктиг институтунга өөренип тургаш, таныжып алган мен. Дыка хей чылдарның дургузунда үр болгаш аас-кежиктиг чурттап келдирис.“

димчелиг болур. Оон шупту бичии Тывавыстың дугайын сактып чугаалажы бээр бис, каттырынчыг-даа, кударанчыг-даа—кандыг сактыш-кыннар чок дээр!

Тывадан аңгы-аңгы чурттарже чурттап чоруй барган специалистер база хей: Израильге-даа, Америкага-даа чеде бергеш, чаңгыс чер-чурттугларывыска таваржып турдум. Олар бистиң республикавыстың дугайында чүгле экинчи сактып, солун, ажыктыг чүүлдерни чугаалаар чорду. Үелерниң ындыг харылзаазын камгалап арттырар

акшадан берип көр» — дээрлер. «Менде акша чок» — деп харыылаар мен. Шак ынчаар боттары баш миннип, амыдыралын тып алырынга кижизидип турдум. Олар школага өөренип тургаш, тон азар, шала чуур черлерге ажилдап, акшаны тып ал турдулар.

Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле эки үлегер-чижекте Италияга көргөн мен. 1985 чылда бир профессорнуң аалынга чордум. Ол ийи оолдуг, бирээзи кыдат дыл өөренип турган, а өскези—доос-каралар чыырынга ынак турган. Оларның аразында ийи доос-каралар Тывадан тып алган. Бирээзин — Улуг-Хем кожуундан, өскезин — Межегейден ышкаш чүве.

Ол өг-бүлө яды эвес чораан. Бичии кижиле аалынга чоруур-ла болза, ону ада-иезиниң азыраары чөп харын. Кажан өөндөн үнүп чоруткан соонда ол бот-тускайлаң амыдыралды боду эгелээр. Тывалар ындыг эвес ышкыжыгай, улгадып кээрже безин дузалажып чоруур, оон соонда акылары, угбалары, даайлары, күүйлери акша-төгөрик бээр. Бот-тускайлаң амыдыраар арганы оларга шуут бербес. Италиянар ындыг эвес, школачы тургаш-ла, оолдар, уруглар боттарының сонургалын барымдаалап мергежилин шилип алып. Ынчангаш уйнуктарымны база бот-тускайлаң чорукка чаңчыктарып дээш оралдажып келген мен. Университеттиң 3-кү курузундан эгелеп олар ажилдап эгеледилер, чамдыкта ийи черге, орай дүнеге чедир ажилдап турдулар.

Баштайгы өөм ишти Дина Николаевна-биле Ленинградтың политехниктиг институтунга өөренип тургаш, таныжып алган мен. Дыка хей чылдарның дургузунда үр болгаш аас-кежиктиг чурттап келдирис. Ону 2008 чылда оксунган бис. (Оон амгы өөмүң ишти Галина Ивановна чугаага киржип эгеледи).

Г.И.: Мээң калган өөм ээзи

Дмитрий Михайлович-биле Довуракка 1961 чылда Омскка келген бис. Бистиң өг-бүлөүзү ызыгуур салгаан энергетиктер-ве. Чимит Байырович (ону кызы-биле Чимит Байырович-дир) чаа туттунган «Тыва дүгү» комбинаттың директору-ган. Оон бээр эп-найыралдыг ажил келген бис, уругларым Дина Ивановна-биле денге өс-дүвүс. Мээң оглум Александр (Чимит Байыровичке айтыр-төрүттүнген хүнүнде төрүттү-ынчан ону демдегеп танчыла-нап турувуста мени божуур бажы алгаш барган. Ондарлар Москва бисти мурнай көже берген-бис 2000 чылда маңаа келди Дмитрий Михайлович бистен бурунгаар чарлып чоруткан, соонда Динаны орнукуштуруп Чимит дыка-ла муңгарап тур-уйнуктары келгичеже чедир к-тираже кирбес, бажың чөвү-олурап чүве. Өг ажылы деп шуут билбес кижиле болган (Чимит Байырович чөпшээржип бот-согаңнатты). Ол чүгле ажил-ла, ажилдап-ла чораан. Оон-нертен чөлөңгилерин оксунган. Оон соонда телефоннажып, у-жып-даа турдувус. Сөөлүндө к-кээривисе ажы-төлдери-вис б-боттарына ынак, тааржыр бол-Оон соонда Чимит мени кууда-соонда (каттырар) олуржуп-дывыс.

Кыжын хаактаарына ынак (олар хоорай кыдыында чур-турарлар), чайын мөөгү ч-бис. Ажы-төл бистиң чаны-Чимит черле мога-шылап деп-билбес кижиле, ажилдап-ла чор-Ол бажыңына база ажилда-уламчылаар. Эртенгиниң 3 ш-туруп кээр, сула шимчээш-кылыр, ол үеде эртенги чөм б-кээр мен. Чөмненири тергип-оон соонда чиир хүнезини б-ап алып.

Ч.Д.Б.: Шөлзөн үеде а-чедип алып дээш 5 шакта-ла-жыңдан үнүптер мен, ынчан-рога база улус эвээш болур. Ч-шакта-ла ажилдаар черимге б-бээр мен. Ол үеде Тывада ул-дин түлүк ажилдап турар бол-Оон соонда чаңылчаан ажил-эгелээр. Эртежик чедип алып-3 шакта-ла чаныптар мен.

— Ада болганымдан б-7 чыл эрткен. Ада кижиле харысалгазын чаа-ла бил-руур мен. Оон өөрүшкүзүн б-чаа билдим. Кырга-ача, кыр-ава болуру кандыгыл? Ада-кижи биле кырган-ачаның-ган-аваның ылгалы чүдөл?

Г.И.: Ада-ие чоруур ша-үе биске черле чедишпес тур-Уругларны «дүрген че», «ын-эвес» деп кончуй каалтара-хей турган, оон аңгыда тоом-«ыңай бар, чай чок-тур» дээр-база бар. Ам угаан кирип, б-кижиге кашаны кандыг арга-төндүр чиртирин, ону удуду-рын аажок ээлдек байдалга к-апардывыс. Ол ындыг шыда-чорукка кырган-адалар, кыр-авалар бүгү назынында чаң-кээр хире. Бирги ылгал ында-де, эртип турар шаг-үеге ул-маарылга. Оон маңы аажок д-деп чүвени медеп билер а-сен. Эрткен үениң эки, ажи-чүүлдерин долу шингээди-дээш оралдажып чоруур бис.

— «Амыдыралдың к-руу. Ийги тыныш» деп сө-бар болгай. Сактырымга чө-чаа-ла 70 харлаан юбилей-демдегеп турган ышкаш с-Ам 76-дыр. Ол хиреде ажи-рыңар дам барган. Мога-күш-ажылдың үлегерин б-көргүзүп турар болганым

Баштайгы өөмүң ишти Дина Николаевна-биле.

көрбээн мен.

Ийде, мынчага чедир ажилдап чоруурумга дыка өөрүп чор мен. Дээди Советтиң Даргазы албан-ду-жаалдан 1991 чылда эки тура-биле халаштым. Ынчангы Конституция езугаар мээң албан-дужаалым рес-публика баштыңының албан-ду-

талазы-биле билер чүвөм чок-даа болза—аажок каттырды) ажил-амыдыралын сонургал чоруурум-ну чугаалайн. Кандыг-даа ажил-херек бүдүргөн кижиле оварымчалыг болгаш шынчы болуру чугула дээр-зин билеп турар мен, ол дээрже черле сагыр ужурлуг дүрүм-дүр.

херек.

— Эки, быжыг өг-бүлениң ээ-лери уругларынга эки үлегер-чи-жекте көргүзөр болгай, а олары ада-иезин эгендирбезин оралда-жыр. Бодуңарның өг-бүлө-нер-ниң база оон чаңчылдарының дугайында чугаалап көрүңер.

ОЛ ДЭЭРГЕ ЧЕДИР НОМЧУТТУНМААН НОМ-ДУР»

улуг күштү болгаш энер-
айын ап турарынарны
көрүңерем.

Б.: Улуг назылыг кижилер
рунгаарлаар дээр болза,
еже хая көрнүрү чугу-
ен үеден өөренир херек.
ырыр назыдан камгалап
р чүүл — мээң хөй ном-
ым деп бодаар мен. «Кай-
кижилерниң амыдыралы»
кту дыка сонугаар мен.
бүгү президентилериниң
кынарны болгаш ажил-
е таныш мен, харын-даа
рын допчулап бижип ал-
зыраңгай болгаш күчүлүг
алыг ол чурт мени аажок
дып турар. Чиңгис-Хаан,
р Македонский, Напо-
нстон Черчилль болгаш
сураглыг кижилерниң
тын өөренип турдум. Ол
үгү назынымда кадалап

ү үеде техника болгаш
а талазы-биле шыырак
аныяктарны көвүдөп
эскерип чор мен, ынчал-
дыгларның гуманитарлыг
жак боор чорду. Гума-
н-эртменнерни шингээди
жи-биле чугаалажырга
пун эвес болур. Амыды-
ехниктиг талазы ийиги
болуру шын. Гуманитар
кижилерниң көрүжү дел-

ээрниң комплекстиг
ыны азы электри стан-

г назылыг кижилер
бурунгаарлаар
болза, эрткен
хая көрнүрү чу-
Эрткен үеден
ир херек.

тудуунуң талазы-биле
эвилелди боттандырып
кижик. Ол бүгүнү кижилер
чоруунга кылып турар
улуг хемчээлди хаара
херек, чүге дээрге ха-
рнунда кижиниң культу-
у журлуг. Гуманитарлыг
юкта ол кижилер-биле огу-
ылдым. Техника та-
кайы хире-даа шыырак
анитар эртеми чедиш-
листи кым-даа удуп ал
анитар эртменнер дыка
олгаш кижини бурун-
дүп турар. Черчилльдин
өрээлинер: ол школага
нип чораан, ынчан ада-
легейни дескиндир аян-
рудупкан, ол делегейни
ам кээп эртем-билиг-
ай берген. Шак ынчаар
ажылдакчызы апарган.
ыг эге дээрге бүгү эр-
эге-дир. Ол эге менээ
шимчээр арганы берип

терниң угаан-бодалы-
нам сайзырадырынга
чыдыралды бир янзы
кандыг ном салдар че-

Хөйүнү-ле номчаан мен.
те делегейниң сураг-
водчуларын, кайгамчык
арын сонугаар турган
едонский-даа, Чиңгис-
Наполеон-даа — шупту
эр-дир. Оларны улушту
хаара тудуп, мөөңнөп
кайгаар мен. Завод ту-
өске херек. А улуг де-
эжелеп, кандыг-бир
жун кижиниң эң үнелиг
н-тынын алыры дег багай
Ол үүлгедиги оларны
едип шыдап турарын кай-
л-ла Македонский. Биле

Ч.-Д. Б. Ондар хоочуннар-биле.

болгаш Ортаақы Азияны эрткеш,
Иранны, Индияны хөме тавараан,
аажок улуг девискээрни болгаш
байлактарны эжелээн кижилер-дир,
ону ам кым-даа сагынмас, ооң че-
вээниң кайдазын безин кым-даа
билбес. Оларны бо дуржулгазын-
дан идеяны канчаар тыптып кели-
рин билип алдым, кижилер бүрүзүндө
улушту мөөңнээриниң аргалары турар
болган-дир.

Завод безин тударда бодал
херек болгай. Ону долгандыр ки-
жилер чыгып, каттыжар ужурулуг.
А кол-ла чүве-кижилерниң бүзү-
релин чаалап алыры дээрге бүгү
чедишкиннерниң үнденин-дир. Кады
ажылдап турар кижилерниң
сеңээ бүзүрели чок болза, оон
кандыг-даа ажыл үнемес.

Аңгы-аңгы бүдүрүлгелерге
ажылдап тургаш, оларны шуп-
тузун бут кырынга тургузуп, оон
чоруурда сырый каттышкан кол-
лективти арттырып чораан мен.
Сени долгандыр турар кижилерниң
бүзүрели безин эвээш, аңаа немей
өөренири база чугула деп чүвени
ынчан билип кагдым. «Өөренир,
өөренир база катап өөренир».
Ленинниң дугайында янзы-бүрү
чүлдери чугаалап турар болгай,
ынчалза-даа ооң бо сестери кан-
дыг-даа албан-дужаалдыг кижиге
дорт хамааржыр дээрзин айтыр
апар. Бир дугаарында кижилер «А»
деп үжүктү танып, билип алыр
болгай. Ооң соонда эртемни чедип
алыр, ооң соонда ол билигни амы-
дыралга шингээди өөренир. Мен
чондан өөренип ап чордум, бил-
динмес чүве бар болза, удуртулгам
адаанда кижилерге барып, ол-бо
чүлдү тайылбырлап, айтып бээ-
рин дилээр турдум. Ак сеткил-би-
ле кириген делегги кижилер улуг
күзүлдиги-биле күүседир чораан.
Олар боттарының билиглерин бол-
гаш дуржулгазын улуг күзүлдиги-
биле дамчыдар чүве.

— Индий философ Тхаку-
ра мынча дээн болгай: «Бистер
дээрге эрткен үениң кижилери-
биле аралажып келген бис, а
келир үениң кижилери бистер
дег болур». Аралажып чорааны-
ңар сураглыг кижилерниң ду-
гайын чугаалап көрүңерем. Ол
айтыргыны менээ салган болза,
боданмай-даа Силерни адаар
ийик мен, шынап-ла, төрөөн бу-
луңуустан аңгы черге орукта-
рывыстың каттыжа бергени эки
болуп тур.

Ч.-Д.Б.: Эң баштай адаарым
ындыг кижилер — Салчак Калбак-
Хөрекович Тока-дыр. Ынчан аш-
чем улутпурунун эргелелиниң ча-

лаанын езугаар Кызылда туттунуп
турар пиво заводунуң кол механи-
гинге ажылдап келген мен. Чурт-
таар черим чок, өөм ишти соомдан
чедип келир турган, ол Ленин-
градтың политехниктиг институтун
дооскан, ооң кадында удавас бо-
жуур ужурулуг кижилер болгай. Квар-
тираны аазап турза-даа, үр манаар
апар деп чугаалааннар. Ол улуг
заводка ажылдай бергенимге мээң
чоок төрөлим, баштайгы тыва ужу-
дукчуларны бирээзи Алексей Чи-
мий-оол дыка өөрээш, а квартира
айтырып чүглө Тока дарга боду
шиитпирлеп шыдаар деп ол сүме-
леди. «Аңаа канчаар ужуражыр чү-
вел?» — деп айтырдым. «Хүлээп
алышкынче бижидип ал, ол-ла»

“Амгы үениң удуртукчуларындан Влади-
мир Путинни онзалап демдеглээр мен.
Аар-берге чылдарда Россия бо удуртук-
чунуң ачызында тамыдан үнген деп са-
наар мен.”

— диди.
Ынчан автобустар безин чок
турган. Пиво заводундан партия
обкомунуң бажыңыга чедир чадап
кылаштап четтим. Адаккы каытка
турган ажылдакчыга «Тока дарга-
же кирерим ол» деп чугааладым.
Токаның телефонунуң үш ораның
дугаарыңче ол долгааш: «Бажыңы
чок инженер келди» — дээн соон-
да телефонун менээ тутсупту. Ону
ам бодаарга каттырыңчы-дыр бе.
Чазак баштыңыга азы президен-
тиге чедип келгеш, дорт-ла теле-
фон дамчыштыр чугаалажыры аан.
Аңаа дүвүрөвишаан, шупту чүвени
чугаалап берген ышкаш болган
мен. Ынчан эмчилер болгаш баш-
кылар айтырып чүгээр шиитпир-
леп турган, а инженерлер хажы-
зынга арткан. Оон бээр Тока-биле
харылзаавыс быжыккан.

И.Г.: Ооң соонда Тока дарга
дузалаан бе?

Ч.-Д.Б.: Дузалаан. Харылаар
черге долгалтар мен, олар чүнү
канчаарын боданып көөрлер дээн.
Ол бүгүнү дугайында бодумнуң
номумга тодаргай бижири мен.
Херектиң ужуру чүл дээрге, ооң
ажылдаар өрээлинге кирип кээриң-
ге улуг дарга кижилер мен дээр чүве
чок, бөдүүн езу-биле хүлээп алыр.
Кандыг-даа айтыргыларны тергип
эки сайгарып билир, планга-даа,
бүдүрүлгеге-даа, тудугга-даа ха-
маарышкан сорулгаларны аажок
билдиги шитпирлеп чораан. Ол
кижиниң дугайында чырыткылыг

тураскаал мээң сагыш-сеткилимде
арткан.

База бир чугаалаксаан кижим
— Расул Гамзатов. Ону Россияны
өндүр улуг патриоту деп санап
болур. Дагестанның 36 сөөк-язы
чоннарындан авар чонну төлээлээн
ол шүлүкчү Россия-биле, орус
чон-биле демнежилге Дагестан-
ның чоннарының салым-хуузу-
нуң шитпирлекчизи, хөй националдыг
Дагестанның бот-тускайлаң куль-
туразын чүглө Россия камгалаар
деп чүвени эки билип чораан.

Амгы үениң удуртукчуларындан
Владимир Путинни онзалап
демдеглээр мен. Аар-берге чыл-
дарда Россия бо удуртукчунуң ачы-
зында тамыдан үнген деп санаар

мен. Барыын чүктүң чурттарынга
чемеледип, чамдыкта ол кадыг-
шыңгы шитпирлер-даа хүлээп
ал турар болза, биске ындыг удур-
тукчу херек турган. Күрүнениң эр-
ге-ажыктарын делегей деңнелинге
ынчаар шитпирлээр, чүден-даа
чалданмазы, кымның-даа мурнунга
сөгүрбези эргежок чугула турган.

Бистиң республикага хамаа-
рыштыр алырга, аныяктарымыска
идеэлер мен. Оларны соо-биле
анаа-ла кылаштап чорбайн, олар-
ны хайгаарал чоруур мен. Шупту-
ла ажыл-херектерин оларны чо-
гумчалыг шитпирлеп шыдавайн
турары билдингир. Улуг Конфуций
бодунуң амыдыралын мынчаар то-
дараткан: 15 чыл дургузунда ол
өөренип келген, 30 харлында
ажылының дугайын билип эге-
лээн, 40 харлында дидимнелип,
чамдыкта бодун-даа тогдунуп тур-
ган, 50 харлындан амыдырал-
дың утка-шынарын медеп билип
эгелээн, 60 хардан ыңай кижилер
алдагдалдар кылбас ужурулуг деп,
ол санаан. Бир эвес 60 харлыг тургаш,
частырыг кылып болза, ону кара
өжөгээр кылып турар ийикпе азы
угааны чана берген кижилер болур.
Амгы бистиң аныяктарымыс дөртөн
хире харлыг, оларга идеэлер мен.
Көрбээн чүвем чок, көдүрбээн
хөңзөм чок болгай, ынчангаш мээң
идегилим шынзыттынар дээрзинге
бүзүрээр мен. Бо аныяктар ажил-
ды чогумчалыг күүседир ужурул-
лар.

— Шаанда кижилерни олар-
ның сагыш-сеткилин ажыын
барымдаалап үнелээр чораан,
ынчангаш буянныг болурун кым-
даа кызыдар турган. Бөгүнгү
аныяк салгалдың сонугаалдары
болгаш үнелээр чүлдери
шуут өске. Адаларны болгаш
ажы-төлдүң айтырынга хамаа-
рыштыр Силерниң бодалыңар
чүл? Чаштарны, элээдилерни
болгаш аныяктарны кижизидер
херекке нитилелдин алдагдал-
дары чүдел?

Ч.-Д.Б.: Бистиң эң бир дугаар
күрүнө ажылдакчымыс Буян-Ба-
дыргы турган. Ол шыырак эртем-
билигиг, кайгамчык кижилер чораан.
Ооң дугайында хөй чүлдери
номчаан мен, ам-даа номчуп турар
мен, Монгуш Кенин-Лопсан болгаш
Байыр Монгуш олар эки бижип ту-
рарлар. Хамактың мурнунда төөгү-
же хая көрнүр, ажыктыг чүлдери
оон илип алыр ужурулуг бис. Херек
кырында кандыгыл дээрге, МИЧ-
лер дамчыштыр төөгүлүг өгбе-
леривистиң четпес талаларын-на
коптарлап, харын-даа хөөредип
турарымыс хомуданчыг. Дүүн чаа-
ла Интернеттен Буян-Бадырдыны
кыдат шивишкин дээн хоозун бу-

Хамактың мурну-
да төөгүже хая көрнүр,
ажыктыг чүлдери оон
илип алыр ужурулуг бис.

руудадышкынны номчудум. Ин-
тернетте уен-даян чүлдери база
хөй болгай.

Буян-Бадырдыны соонда То-
каны аажок шүгүмчүлөп турдулар.
Ол чүглө репрессиялар кылып,
хөй кижилерни узуткаан... дишти-
лер. Дөмейлештирер болза, Бирги
Петру көрүңер даан. Ол Россия
империязын тургускан болгай,
ооң кадыг-дошкун чагыргазының
үзүндө чурттуң чонунуң саны 25
хуу кызырылган. Екатерина II хаан-
ның үзүндө шөлүттүргеннер Си-
бирни дола берген турду. А Ста-
лин үзүндө чидиргилер-даа хөй
турган, чедишкиннер-даа бажын
ажыг болган. Расул Гамзатов бо
талазы-биле аажок шын түңнелди
кылган: «Төөгүже хол боозу-би-
ле адар болзуңза, хары кылдыр
үгөр-боо огу келир эвеспе». Ооң-
биле хөй удаа ужурашкан мен, бир
номун безин менээ белек кылдыр
берген-даа кижилер.

Тывага хамаарыштыр алыр
болза, эрткен чүс чылдың 20 чыл-
дарда тываларның саны 60 муң
кижиге турган (чүглө тывалар, өске
сөөк улустар эвес), ам 200 муң ажа
берген. Бо дээрге улуг чедишкин-
дир, ынчалза-даа сагыш-сеткил
талазы-биле хоозураанымыс база
кончуг болдур, ийин.

ТАР үзүндө улуг кижини
хүндүлээр чаңчылдың дугайын
утпаан мен. Аалга хөй дөгерген
болза, ооң төжүн ыялап-ла улуг на-
зылыг кижиге салыр турган. Өгө
улуг назылыг өгбө кирип кээрге,
аныяктар олурган черлеринден
туруп кээр, дөр бажында кырган
кижиге олурар болза, ооң баары-би-
ле эртери шуут хоруглуг.

Бир катап Кореяга делегейниң
«Бурган болгаш өг-бүлө» деп шуул-
ганынга кирип чораан мен. 120
чурттуң төлээлери аңаа кирип,
өг-бүлө айтыргыларын шитпирлеп
турган. Көрейлерниң культуразы-
ның бедиин аажок магададым.
Оларны бот-боттарын хүндүле-
жирин канчаар боор. Улуг назы-
лыг кижиге кудумчуга чоруур болза,
танывазы-даа аныяк кижиге үш удаа
аңаа мөгөөр чорду...

Вячеслав МЫНЫН-ООЛ
чугаалашкан.

Дангыт Чыдым
очулдурган. «Мотиватор» со-
лундан. 2012, декабрь, №8.

Төөгүнүң чедир ажиттынмаан арыннары

ТЫВА БИЖИКЧЕ БАШТАЙГЫ ОРУК ИЗЕКЧИЗИ

«Үнэн-Шын» солунуң кол редактору, башкы, дипломат,
курүне ажилдакчызының дугайында

(Уланчызы. Эгези № 22
«Шында»).

1923-1931 чылдарның үези-биле алырга, Төп комитеттин үшкү дээди эрге-дужаалын эдилеп орган кижини — Муныя-Базыр дээрже ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин даргазын, ТАР-ның Улуг-Биче хуралдарының Президиумнар даргаларын, Тываның тос кожууннарының бүгү чагырыкчыларын дөгөрезин чагырып-дужаар эргелиг болгай. Мындыг улуг, дээди, «А» категорияның күрүне албан-дужаалдыг, хып дээн аныяк кижини анаа-ла актыг черге буруудаткаш, ооң ажил-амыдыралын үзүп, хосталга, чиир хлеб чокка арттырып каарга чөптүг бе ынчаш?!... Чок! Бистин аравыста чамдыктарымыс — «мээң кырган-ачам азы ачам биез шагда, ол-бо кожуунуң биче хурал президиумунуң даргазы чораан» суг-суг дигилеп, «анаа-маңаа буга суунуң унун үндүрүп тургускан» деп сөс ужуктап алгаш, оларының аттары-биле ында-мында хоорай, суурларда кудумчулар адаттырып, «улуг аякка кударга, улам амдажыыр» дээр, оон эрткеш, ал-боттары, ажы-төлү-даа улуг-биче эрге-чагыргаже, ду-жаалдарже чүткүр, оон адырлыр, хоорлур-даа хөңнү чоктар барын бөгүнгү амыдыралдан бодум эскерип, солун-сеткүүлдерден номчуп, теле-дамчыдылгалардан дыңнап, көөрдүр мен. Оларга харыы чаңгыс: «Хөөрежиң макташпаңар, хөгжүмүңер шупту багай!» дээр мен. Чамдык амгы шагның кижилеринин ачалары үстүнде улустун адап-сурап, «алгырып-чарлаттынып» чорууру, молдургажык дарга аттардан-даа улуг, күрүне албан-дужаалдарына ажилдап чораан чүве-дир. Оларның оолдарының, кыстарының арын-нүүрү канчал чедишлестир!

Тайылбыр: Элчин Муныя-Базырның Тываның Чазанга эгин-кожа ажилдап турган чоок эштери: Данчай, Чүрмет-Дажы, Бириңлей, Лопсан, Сунгар-оол, Сеңгиижик болгаш Хемчик-оол баштаан ТАР-ның Чазак кежигүннерин 1938 чылдың октябрь айның 13-те ажык шүүгү боолап шиңдер кылдыр доктааткан. Ол-ла чылын ук доктаал күүсеттинген. («Хостуг арат», 1938 ч. октябрь.) Үезинде ойлап-деспээн болза, Муныя-Базыр Монгуш үстүнде оруктан дөмей-ле чайлавас турган. Чүге дээрже, ол Буян-Бадыргының нам, Чазаның секретариаттарының кол удуртукчу ажилдакчыларының бирээзи, Тываны Моолга, Кыдатка азы Японияга каттыштырар деп турган контрреволюстуг бөлүктүн чингине удуртукчуларының бирээзи, кол кежигүнү, күрүне айтырыгларын чаңгыс боду баш миннип шийтпирлеп турганы дээш нүгүлдөп, чаа-ла 23 харлыг турган күрүне ажилдакчызы аныяк эрнин нам биледин күш-биле хавырып аппаргаш: «Сени судтаар, шиңдер бис» — дээрже, дөзе бербейн канчаар. Ол-дур харын, шын-дыр. Актыг черге Шагдыржап, Тока сугларга кижини шаажыладыр эвес. Ойлап-деспээн болза, ол дөмей-ле дээди хемчег-биле шийттирер турган. Оон туржук, кем-буруу, эртем-билиг безин чок, малчын араттары репрессия херээнге чыпшыр тудуп, хоругдал турган дээр.

Партия үезинде, 1992 чылга чедир, чаңгыс «элчин» деп сөстү

безин үндүрүп, «эдери» хоруглуг турганын билер мен. Элчин Муныя-Базыр ТАР-ның СССР-ге бүрүн эргелиг элчини болуп ажилдап турган үезинде, 1930 чылда тыва бижиктин бирги латинчиктен хевиринин төлөвилелин чогаадып тургузар дугайында күрүнелер аразының дугуржулгаларына болгаш бүзүрежилге ноталарына Тываның нам, Чазаның мурнундан бир дугаарында адын салып, баштайгы шенелде хемчеглерге, ынчан Москвага эртип эгелзэн тускай эртем хуралдарына (ам болза, эртем-практиктиг конференцияларга) дорт киржиң, анаа бодунуң саналдарын, бодалдарын кирип турганын чогаалымың маадырындан бир-ле катап ужурашкаш, бодун-

(бижикти) бир дугаар чогаадыр талазы-биле айтырыгларын чугалажып, анаа хамаарыштыр совет болгаш тыва күрүнелер аразының Москвага эрткен баштайгы дугуржулгаларына ТАР-ның мурнундан эң-не баштай, бир дугаарында адын салып, чөпшээрелди берип, ол шийтпирлеп турганын. мыя бо телеграмма база бадыткап турар ышкыжыл. Чамдык боттарының ат-алдарын бодаар «эртемденерниң» тыва бижикти чогаадыр херекке (1930ч. июнь) Муныя-Базыр Монгуштуң кириген үлүүн каяа-даа чырыдып, биживезин бодаары болгаш оон эрткеш, массалыг информация чепсектеринин арыннарына хөй-ниитиже сайгарып чугалажыры-биле үндүрбейн

Элчин Муныя-Базырның Тываның Чазанга эгин-кожа ажилдап турган чоок эштери: Данчай, Чүрмет-Дажы, Бириңлей, Лопсан, Сунгар-оол, Сеңгиижик болгаш Хемчик-оол баштаан ТАР-ның Чазак кежигүннерин 1938 чылдың октябрь айның 13-те ажык шүүгү боолап шиңдер кылдыр доктааткан. Ол-ла чылын ук доктаал күүсеттинген. («Хостуг арат», 1938 ч. октябрь.) Үезинде ойлап-деспээн болза, Муныя-Базыр Монгуш үстүнде оруктан дөмей-ле чайлавас турган.

дан дыңнаар аргалыг болган мен. (Автор — Т. Чигден). 1930 чылдың апрель 24-те Москвага болуп эрткен тыва бижикти латинчидер төлөвилелин чугалаашкан баштайгы эртем конференциясына Совет Эвилелинин талазындан түрколог-филолог эртемденер, национал бижик чогаадыр талазы-биле башкарыкчы тускай эртемниглер, Совет Эвилелинде ТАР-ның Бүрүн эргелиг элчини Муныя-Базыр Монгуш болгаш Москвага өөренип турган Чөөн чүк чоннарының коммунисттик университетинин (КУТВ) студентилери киришкен. Ынчан түрколог эртемден Н. Поппе дээрзи элчин Муныя-Базырның адынче элзэн анализтиг чагаа бижзэн. Ол чагааның база изи, чыды-даа чок. 1930 чылдың май 13-те Элчин Муныя-Базыр ТАР-ның Культура яамызынче (сайыт С. Тока турган дээр) телеграмма чорудар.

Утказы мындыг: «Тыва бижик-биле таныш бир башкы бар. Ол КУТВ-ка орус дыл болгаш арифметика башкылап турар. Негел-десин дамчыдыңар» деп, Элчин телеграмма чоруткан. (Ол башкы кымыл дээрже, мен бодаарымга, бир-ле болза, Е. Покровский азы Н. Поппе бо ийн эртемден башкыларның кайы-бирээзи турган боор. Олар Монгуш Лопсан-Чинмиттин чогааткан алфавидин бодунуң студентилерин дамчыштыр дыңнаан болгаш көргөн янзылыг-дыр). Үстүнде чоруткан телеграммага хары келген соонда, 1930 чылдың чайынында Москвадан 15 кижини составтыг эртем экспедициязы Тывага келген чорду. Е.Поливанов деп кижинин Тываже баштайгы аян-чоруу оон эгелзэн болду. Анаа КУТВ студентилери — Бугажык Сат, Товариштай, Ензак Соян, Лопсан Салчак (Бир дугаар тыва эртемден-филолог болду-ла бе? Авт.) олар экспедицияның кежигүннери болуп киришкеннер. Ынчангаш Элчин Муныя-Базырның Н.Н. Поппе, Е.Покровский суглар-биле латинчиктен вариантыга тыва алфавитти

турары шуут элдептиг. Кижини бодаарга, ол тыва алфавитти чогаадыр үлө-херекке Муныя-Базыр Монгуштуң кириген ачы-хавыясы, эвээш-биче-даа болза, дөмей-ле бар. Ындыг турбуже, бо эрткен 82 чыл дургузунда оода-ла оон адын, фамилиязын кандыг-бир илеткелге, ном-дептерлерге, эртем демделелдеринге тыва дыл талазы-биле бистин эртемденнеривистин оода-ла бирээзи бир-ийи сөс-биле бижиң, демдеглеп каарындан чүге коргарыл?!... Бо айтырыга харылаан эртемденерге: «Тывада Иргит Шагдыржап дарга олургаш, Москвада ажилдап-чурттап турар даштыкы чурттун эртемденнеринге, Поппе, Покровскийге, Тыва Арат Республикаже тыва алфавиттен дарый чогааткаш, чорудуптурар, оолдар, дээрже-ле чедип кээр турган бе? Бо дээрже күрүне айтырыы эвес чүве бе? Хамык чүве уш-тут-баштыг, ужу-уткалыг болгаш үе-хуусаалыг турар» дээр мен.

Элчинге хамаарыштыр күрүне документилерин ис чок кылдыр узуткаан деп чылдагааннары-биле кады мурнунда тайылбырладым, номчукчу. Бо талазы-биле Тываның Төп архивинден эгелзэш, Москвада РФ-тин Даштыкы херектер яамызының архив черинге чедир айтырыг, дилег бижиктерни оон төрелдери чоруткан турган. Харыы чаңгыс: Муныя-Базыр Монгуштуң элчиннеп ажилдап кирген, үнген ай, хүнүн болгаш чылын тодараткаш, чоруттувус. Оон өске кандыг-даа юридиктиг документ бисте чок-тур. Буруудатпаңар! — деп каан бо-ла чорду. Муныя-Базыр Даваевич Монгуштуң допчу намдары Тываның төөгүзү-биле тудуш, сырый холбаалыг чүве болганда, оон ады төөгүге дөмей-ле артып каар. Элчинин дугайында юридиктиг документилер РФ-тин Даштыкы херектер яамызының болгаш Тываның төп архивинде кадагалаттынып чыдар. Ол документилериниң шыгжаар хуусаазын төңчү чок деп айткан чорду.

Танов ЧИГДЕН.

Туризмнің сайы

ЧЫЫШКА БАЗА КАТАП БАДЫТКА

«Бай-Булак» спорт болгаш оюн-тоглаа комплекзинин дөңсөө

Красноярск хоорайга болган Х экономиктиг чыышка Тыва Республикадан төлөөлөр киришкеш, келген. Регионга туризмни сайзырадыр талазы-биле шыңгы планнарлыг дээрзин чыышка республика база катап бадыткаан. Тываның чараш-чаагай езу-чаңчылдары, культуразы болгаш катап-таптыңмас агаар-бойдузу идепкейлиг хөгжүлдениң «эгелээринин капиталының» кол үндезини болур. «Бай-Булак» хөй адырларлыг спорт болгаш оюн-тоглаа комплекзинин база Азас хөлдүн чанынга «Дус-Хөл» кадыкшыл экижидер амгы шагның туристти баазының төлөвилелдерин чыышка келген аалчыларга таныштырган. Оларның база өске-даа туристти эгелзешкиннерин дугайында интервьюну ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак «ФедералПресс. Сибирь»-ниң корреспондентизинге берген.

Евгений Бурдуковский:

— Республика иштинче кирер туризмниң сайзыралыңа Тываның удуртулганы улуг идегеп турарын билер бис. Ол талазы-биле чоокку үеде шынарлыг базымнар болур бе?

Вячеслав Донгак:

— Бис сөөлгү чылдарда хөгжүлдениң базымнарын черле кылып турган бис. Тывага 2010 чылда бирги туристти комплекс «Алдын-Булак» өглер хоорайжыга ажиттыңан. «Өглер» деп сөстен эпчоксунмаңар. Ында чылдың кайы-даа үезинде туристтерни хүлээп, оларнын чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Хандырылга үш сылдыстыг чергеде. Алдын-Булактын артыы талазында база ыңдыг хевирлиг хоорайжыгаштар ажиттынып эгелзэн. Оларның саны — 12. Кол-

дуунда чайгы үеде дөңсөө көрдүнгөн-даа болза, республиканың аалчыларының өглериниң нуургалы улуг, ынчангаш тыва каян-даа үзүктөлбөс. Аныяк кын, Улуг-Хем бажының сугунага эжиндиришкеш дээр чыышка экстремалдыг туризмниң лери база чылдан чылче турар.

Евгений Бурдуковский:

— Сөөлгү хевир талазы-биле байдал нарын, айыылдыг дөңсөө билер мен...

Вячеслав Донгак:

— Шынап-ла, «черлик» талазы-биле чидиг чүүлдер бар. Оларны шийтпирлээр-биле аргаларны ажыглап турар бис дээрже, бирги оочурда республиканың аалчыларының чок чоруунуң хандырылга ар болгай. Шынарлыг аалчыларны чедирери-биле Улуг-Хем бажының сугларының чедирери-биле дөңсөө девискээрлерде 3-4 чедир баазаларны тургускан. Бо туристчилерниң республиканың генин ажык болдураарына чыгыш идиң-дир.

Евгений Бурдуковский:

— Хууда сайгарлыкчы эгелээр бөргө херек. Туризмниң чыышы сайгарлыкчыларны тудар дээш ТР-ниң эрге-чагыра чүнү кылып турарыл?

Вячеслав Донгак:

— Маңаа хамаарыштыр элзэн каш деткимче хемчеглер көрдүңгөн. Грантыңың промиссия, ачы-дузаны чаңгыс катарының аргалары. ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол айыткалы езугаар «Чаңгыс чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлө бо чылын ажилдап эгелзеш чүглө бо чылын 20 хире фирмалар төлөвилел талазы-биле бүрүткөдир күзелдин илалар. Оларның сези тодаргай чүгү ажилдап кылып алган. Тыва хоовар регион. Ында шупту куржаглары бар: тундра, дөңсөө бедик даглар, ховулар. Оон өске кайда-даа мындай чок. Чаңгыс сөс-биле чугаа тургускан сайзырадырынга чүве бар-дыр, ийин.

Евгений Бурдуковский:

— Сөөлгү чылдарда туристтерниң саны көвүдөп турар.

Вячеслав Донгак:

— Ийе. Солун чүүл — ийи чылдарда Красноярсктан кээп турарларның саны өскөн. Олар Тываже чылдың кайы үезинде күзелдин-биле чорутулар. Оон аңгыда Хакас Республиканың болгаш Новосибирск облазындан аалчыларының Маңаа Красноярск крайы, Хакас республикаларын тургустурары дугуржулганың салдары улуг.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Республиканың күрүнө чөвүлелиниң дугайында

Республиканың күрүнө эрге-чагырга органы болгаш тус чер бот-башкарылга органын чаңгыс аай ажыл-агыйын бол-
ды ажылдажылгазын хандыраар сорул-
Тыва Республиканың Конституциязы-
0 болгаш 111 чүүлдерин, 2003 чылдың
4-те «Тыва Республиканың Баштыңы-
ааның Даргазының эрге-байдалының
да» Тыва Республиканың Конституция
рунун 1 болгаш 6 чүүлдерин удуртулга
гаш, доктаадырм болза:

Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың февраль
18-те №29 Чарлыгы-биле бадылаан

Республиканың күрүнө чөвүлелиниң дугайында ДҮРҮМ

Нийти чүүлдер

Республиканың күрүнө чөвүлели (моон
-Күрүнө чөвүлели деп адаар) Тыва
иканың дээди албан-дужаалдыг ки-
чанында чөвүлечки орган болур.
не чөвүлелин Тыва Республиканың
эрге-чагырга органнарының болгаш
бот-башкарылга органнарының чаң-
ажыл-агыйын болгаш кады ажылдан-
хандыраар сорулга-биле тургускан.
рүнө чөвүлели бодунуң ажыл-чору-
га Россия Федерациязының Кон-
зын, федералдыг конституция хоой-
федералдыг хоойлуларны, Россия
иязының Президентизиниң чарлык-
юлгаш айтышкыннарын, Россия
иязының Чазаның доктаалдарын
айтышкыннарын, Тыва Республи-
нституциязын, Тыва Республиканың
уия хоойлуларын, Тыва Республи-
ойлуларын, Тыва Республиканың
ның чарлыктарын болгаш айтыш-
Тыва Республиканың Чазаның
рын болгаш айтышкыннарын,
гиг өске-даа эрге-хоойлу актылар-
ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга бол-

рүнө чөвүлелиниң кол-кол сорулга-
уя:

Республиканың күрүнө эрге-ча-
аннарының болгаш тус чер бот-
га органнарының чаңгыс аай
ын болгаш кады ажылдажылгазын
ының айтырыгларының талазы-би-
еспубликаның Баштыңының бүрүн
күүседиринге идиг бээр;
(республика) ужур-дузазыг онза
рны сайгарып чугаалажыры, Тыва
аның күрүнө эрге-чагырга орган-
Тыва Республиканың тус чер бот-
рылга органнарыңче эргежок чугу-
рыны кирири;
илдыг болгаш республика хоойлу-
н, муниципалдыг тургузугларның
Тыва Республиканың күрүнө эр-
органнарының, Тыва Республика-
р бот-башкарылга органнарының
(сагып) турарына хамаарышкан
рны сайгарып чугаалажыры бол-
саналдарны Тыва Республиканың
е, Тыва Республиканың күрүнө
га органнарыңче, Тыва Республи-
ер бот-башкарылга органнарыңче

еспубликаның күрүнө эрге-чагыр-
арының аразында, а ол ышкаш
убликаның күрүнө эрге-чагырга
ның болгаш Тыва Республиканың
т-башкарылга органнарының ара-
рүлдээлери шийтпирлээри-биле
илге чорудулгаларын ажылгаа-
имчени Тыва Республиканың Баш-
ргүзери;

Республиканың онзагай күрүнө
ыг хоойлуларының болгаш Тыва
ның Баштыңының чарлыктары-
илелдерин Тыва Республиканың
ң саналын езугаар сайгарып чу-

спубликаның республика бюдже-
елдезиниң дугайында Тыва Рес-
Чазаның дыңнадын Тыва Рес-

1. Республиканың күрүнө чөвүлелин тур-
гузар.
2. Республиканың күрүнө чөвүлелиниң
дугайында дүрүмнү бадылаар.
3. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле пар-
лаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың февраль 18
№29

убликаның Баштыңының саналын езугаар
сайгарып чугаалажыры;

Тыва Республикада кадр политиказының
кол-кол айтырыгларын чугаалажыры;
күрүнө ужур-дузалыг өске-даа айтырыг-
ларны Тыва Республиканың Баштыңының,
Тыва Республиканың Күрүнө чөвүлелиниң
өске кижигүннериниң саналын езугаар сайга-
рып чугаалажыры.

III. Күрүнө чөвүлелиниң составы болгаш
ажылын организаастаары

5. Күрүнө чөвүлели Тыва Республиканың
Баштыңы, Тыва Республиканың Дээди Ху-
ралының (парламентизиниң) Даргазы, Тыва
Республиканың Чазаның Даргазының бирги
оралакчылары, оралакчылары, Тыва Респу-
бликаның муниципалдыг районнарының бол-
гаш хоорай округтарының баштыңнары, Тыва
Республиканың муниципалдыг районнарының
болгаш хоорай округтарының чагыргалар
даргалары составтыг тургустунар.

Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннеринде бот-
тарының бүрүн эргелерин өске кижилерже
дамчыдар эрге чок.

6. Тыва Республиканың Баштыңы Күрүнө
чөвүлелиниң даргазы болур.

Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннери Күрүнө
чөвүлелиниң ажылынга хөй-ниити эгелээш-
кин-биле киржир.

7. Тыва Республиканың Баштыңының
шиитпирин езугаар Күрүнө чөвүлелиниң сос-
тавынга өске кижилерни, ооң иштинде Тыва
Республикага күрүнө албан-дужаалын ээлеп
чораан болгаш хөй-ниити (күрүнө болгаш
хөй-ниити) ажылга улуг дуржулгалыг кижилер-
ни кирип болур.

8. Дарый сайгарар айтырыгларны шийт-
пирлээри-биле Тыва Республиканың Баштыңы
Күрүнө чөвүлелиниң президиумун тургузар.

Күрүнө чөвүлелиниң президиуму Күрүнө
чөвүлелиниң ажылының планын, а ол ышкаш
ооң ээлчеглиг хуралының хүн айтырыын бол-
гаш хуралга кирир материалдарны чугаа-
лажыр, Күрүнө чөвүлелиниң ажылының пла-
нының болгаш шийтпирлериниң күүселдезин
сайгарар.

Күрүнө чөвүлелиниң президиумунуң хура-
лын эргежок чугула апарганда, ынчалза-даа
үш айдан бирден эвээш эвести эрттирер.

9. Күрүнө чөвүлелиниң даргазы:

Күрүнө чөвүлелиниң болгаш ооң президиу-
мунуң хуралын эрттирер черни болгаш үезин
тодарадыр;

Күрүнө чөвүлелиниң болгаш ооң президиу-
мунуң хуралдарын даргалаар;

Күрүнө чөвүлелиниң президиумунуң ке-
жигүннериниң саналдарын барымдаалап,
Күрүнө чөвүлелиниң ажылының планын бол-
гаш ооң ээлчеглиг хуралының хүн айтырыын
тургузар;

Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннеринге бол-
гаш Күрүнө чөвүлелиниң секретарына даал-
галар бээр.

10. Күрүнө чөвүлелиниң секретары:

Күрүнө чөвүлелиниң ажылының планы-
ның төлөвилелиниң белеткелин хандыраар,
ооң хуралдарының хүн айтырыгларының
төлөвилелин тургузар, Күрүнө чөвүлелиниң
хуралдарының материалдарының, а ол ышкаш
тус-тус шийтпирлерниң төлөвилелдериниң бел-
леткелин организаастаар;

Күрүнө чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы-
ның болур чериниң, үезиниң болгаш хүн
айтырының дугайында Күрүнө чөвүлелиниң

кежигүннеринге дыңнадыр, оларны эргежок
чугула материалдар-биле хандыраар;

Күрүнө чөвүлелиниң ажыл-чорудулга-
зының хандырылгазы дээш харысалгалыг
болур;

Күрүнө чөвүлелиниң, Күрүнө чөвүлели-
ниң президиумунуң тургусканы доктаамал
болгаш түр комиссияларның болгаш ажыл-
чын бөлүктөрүнүн ажылын организаастаар
болгаш ажыл-чорудулгазын хандыраар;

Күрүнө чөвүлелиниң бүрүн эргелеринге
хамааржыр айтырыгларны сайгарып чугаа-
лажыр тура, Тыва Республиканың Баштыңы-
ның Администрациязының болгаш Тыва
Республиканың Чазаның Аппаратының
тургузуунда тус-тус салбырларына, Тыва
Республиканың күрүнө эрге-чагырга орган-
нарына даалгалар бээр эргелиг;

Күрүнө чөвүлелиниң даргазының өске-
даа даалгаларын күүседир.

11. Күрүнө чөвүлелиниң секретарын
Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннериниң ара-
зындан сонгуур.

12. Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннери
Күрүнө чөвүлелиниң президиумунче Күрүнө
чөвүлелиниң ажылының планының, ооң
хуралдарының хүн айтырыгларының болгаш
айтырыгларны чугаалажырының чуруму-
нун талазы-биле саналдарны кирир, Күрүнө
чөвүлелиниң хуралдарына материал-
дарны, а ол ышкаш ооң шийтпирлериниң
төлөвилелдерин белеткээринге киржирлер.

13. Күрүнө чөвүлели, Күрүнө чөвүле-
линиң президиуму Күрүнө чөвүлелиниң
азы ооң президиумунуң хуралдарына
көөр деп турар айтырыгларның талазы-би-
ле материалдарны белеткээр талазы-биле
доктаамал азы түр комиссияларны бол-
гаш ажылчын бөлүктөрнү тургузуп, чамдык
ажылдарны күүседир-биле эртемденнерни
болгаш специалистерни, ооң иштинде керээ-
лиг үндезинге хаара тудуп болур.

IV. Күрүнө чөвүлелиниң ажылының чуру-
му

14. Күрүнө чөвүлелиниң хуралын доктаа-
мал, чылда ийден эвээш эвес эрттирери чу-
рум болур. Күрүнө чөвүлелиниң даргазының

«Россияның телевидение болгаш радио четкизи» федералдыг
күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң «Тыва Республиканың
радио-телевидение дамчыдар төвү» филиалының
ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Теле-радио-дамчыдылгазының ады-
рынга хөй чылдарда ак сеткилдг ажы-
лы дээш «Тыва Республиканың Баш-
тыңының Хүндүлел бижии-биле»
Кол энергетик Герман Игнатьевич
ВОЛОГИННИ;
Кызыл хоорайда УКВ цегиниң на-

шиитпирин езугаар Күрүнө чөвүлелиниң
ээлчег чок хуралын чыылдырып болур.

Күрүнө чөвүлелиниң кижигүннериниң
ниити санының хөй кезин хуралга киржип
турар болза, Күрүнө чөвүлелиниң хуралын
бүрүн эргелиг деп санаар.

15. Күрүнө чөвүлелиниң шийтпирин ооң
хуралына чугаалажып тургаш, хүлээп алыр.

Хүн чурумунуң кайы-даа айтырынга
хамаарыштыр бадылаашкынны Күрүнө чөвү-
лелиниң даргазының шийтпирин езугаар
эрттирип болур.

Онзагай күрүнө ужур-дузалыг айтырыг
талазы-биле чөпшээржилгелиг чорукту че-
дип алыры-биле Күрүнө чөвүлелиниң дарга-
зы шийтпирлер хүлээп алырының чурумун
тургузуп болур.

16. Күрүнө чөвүлелиниң шийтпирлерин
протоколга долдурар, аңаа Күрүнө чөвүле-
линиң даргазы ат салыр.

Эргежок чугула апарганда Күрүнө чөвү-
лелиниң шийтпирин Тыва Республиканың
Баштыңының чарлыктарына, айтышкын-
нарына азы даалгаларына кирип болур.

Тыва Республиканың конституция хоой-
лузун, Тыва Республиканың хоойлузун
хүлээп алыры азы оларга өскерилгелер
кирири эргежок чугула апарганының ду-
гайында шийтпир ажылдап кылдынганда чо-
гуур актының төлөвилелин Тыва Республи-
каның Дээди Хуралынче (парламентизинче)
Тыва Республиканың Баштыңының хоойлу
саналдаар чурумун езугаар кирир болгаш
бирги ээлчегде сайгарып чугаалажыр.

17. Күрүнө чөвүлелиниң кижигүнү ал-
бан-езуунуң шынзылга бижиктиг болур.
Албан-езуунуң шынзылгазының хевир-
майыын болгаш тайылбыр бижимелин, ону
кылып белеткээриниң, тыпсырының болгаш
үндүр бижириңиң чурумун Тыва Республи-
каның Баштыңы доктаадып тургузар.

18. Күрүнө чөвүлелиниң ажыл-чорудул-
газының организаастыг, материал-техниктиг
хандырылганын Тыва Республиканың Баш-
тыңының Администрациязы болгаш Тыва
Республиканың Чазаның Аппараты боттан-
дыраар.

чальниги Владимир Александрович
МИЛЛЕРНИ шаңнар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың январь 24
№ 28

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Кызыл кожуун» муниципалдыг
районнуң девискээринде көдээ ажыл-агыйына ажыглаар кате-
гориялыг черлерни үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгалар-
га ажыглаар черлер деп категорияже шилчидериниң дугайында
2012 чылдың ноябрь 29 № 657 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 2004 чыл-
дың декабрь 21-де «Черлерни болгаш
чер участоктарын бир категориядан өске
категорияже шилчидериниң дугайында»
№ 172-ФЗ-ниң Федералдыг хоойлузун,
Россия Федерациязының Чер кодекзиниң
8 чүүлүнүн 1 кезээн удуртулга болдургаш,
«Межегей хөмүр-даш» хөмүр-даш компа-
ниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг
ниитилелдин кириген дилээ-биле көдээ
ажыл-агыйына ажыглаар категориялыг чер-
лерни үлетпүр болгаш өске-даа тускай со-
рулгаларга ажыглаар черлерже шилчидип
бээриниң дугайында материалдарын өөре-
нип көрбүшөөн, Тыва Республиканың Чазан-
ның доктаадырм болза:

1. Тыва Республиканың Кызыл кожуун-
нун Чалан-Даг дагның чоогунда ВЛ-110
кВ № 405-ден Элегес хемнин солагай
талакы эринге чедир 971551 дөрбелчин
метр шөлдүг, 17:05:0000000:384 кадастр

дугаарлыг көдээ ажыл-агыйына ажыглаар
категориялыг чер участогун линейлиг
объект (ВЛ-110 кВ) тудуунга ажыглаары-
биле үлетпүр болгаш өске-даа тускай со-
рулгаларга ажыглаар черлер деп катего-
рияже шилчидер.

2. Күрүнө бүрүткели, кадастр болгаш
картографияның федералдыг албанының
Тыва Республика талазы-биле эргелелин-
че шимчeves өңүнүн күрүнө кадастрының
документилеринге өскерилгелер кирири-
биле бо доктаалдың хоолгазын дамчыдар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң
хыналдазын Тыва Республиканың
Чер болгаш өңчү хамаарылгаларының
яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

КОЖУУННАРГА ЧЫРЫКТЫ

НОРД
ГИДРО

«Норд-Гидро» ХАН-биле Тыва Республиканың Чазаа Красноярскинин X экономиктиг шуулганынга регионга биче суг электри станцияларының энергетикасын хөгжүдүп эгелээр талазы-биле чөпшээржилгеге атты салганнар.

Тывада туруп турар суг энергетиказының объектилерин катал тургузарының болгаш чаартырының дугайында чугаа чоруп турар деп, «Норд-Гидро» ХАН-ның төлээлери демдегеп турар. Ырак болгаш аргыжары берге, ылаңгыя энергиядан когарал, чедишпестеп турар кожууннар биче суг электри станцияларын тудар аргаларын Тываның Чазаа өөренип көрүп турар. Чөпшээржилгеге ат салган Тыва Чазактын төлээзи Михаил Козлов, баштайгыларның аразындан төп-

чүткен электри дамчыдар шугумга чедер аргазы чогуңдан бөгүнгү хүнде дизель-генератордан энергияны ал турар Тожу кожуунну бир дугаарында адаан.

Керээниң киржикчилери дараа-зында ажилчын ужуражылганы

Тываның девискээринге Чазак дең-нелинге аргыжары берге, ырак кожууннар айтырыын эргежок чугула-лап, олче кол кичээнгейни салып турар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле кылып деп дугур-жулгага келгеннер.

ӨЛЧЕЙЛИГ ХҮН

Алдын хүнүн адаанда бо өртемчейде
Авыралдыг, эң-не дээди, бедик чаялга —
Ие болур аас-кежиин меңээ шаңнаан
Ийи айның он тос хүнү — өлчейлиг хүн.

Өндүр, меңге тайгалардан хей-аът алган,
Өөрүшкүм, чоргааралым шыпшык бажы,
Эргим оглум — дүн төлүм чаяттыңан
Энерелдиг, буян-чолдуг, ыдыктыг хүн.

Хөрээм адаанда соккан чүрзэн дыңнап, чаптап,
Хөй-ле хүннер, дүннер манаан чаш төлүмнү
Бир-ле дугаар холумга ал эргеледип,
Бүкүлээжин чыттал кааным кежиктиг хүн.

Айым, хүнүм, дээрде сылдыс, бурганнарым
Авыралдап, меңээ берген ыдык белээ,
Идегелим, ынакшылым сүлдө-сүзүү
Ийи айның он тос хүнү — өлчейлиг хүн.

Тайгана ОЧУР.

Серемчиде хорамча чок

ЧИДИРИГЛЕР БОЛДУРБАС ДИЗЕ...

Өрттер дугайында сан-чурайдан чүнү билип ап болурул? «01» телефон-че кээп турар медээлер-ниң сан-чурайы чамдык кижилерниң тоомча чок чоруу-биле чыл-чылы-биле акша чыып чорааш, садып алганы машина-зын, дачазын, гаражын, харын-даа чуртталга бажынын, оон туржук, бодунуң ам-тынын чидирип алган болур.

Кижиниң ажылгап турары эт-херексел бүрүзүн, үези кээрге, чаартыр, септээр ужурга таваржыр болгай. Кыш келирге-ле, бажың иштинде суугунуң болгаш одалга системазының септелгезиниң дугайында айтырыгны шийтирлээр алаар, чүге дээрге оларны база чаартып кылыры негеттинер.

Соок кыштын келирин биле тура-ла, чамдык чурттакчылар суугуларын белеткеп албас болур. Тууйбу печкаларның ыш үнер хоо-лайын үш айда бир катал ылап аш-таар, ханаларында тиглер тыптып келген болза, ону кылып албаан шаанда ажылгап болбас деп чүвени утуп турарлар. Ол ышкаш суг шыг-жаар бакты өрттөнмес материал-биле чылыглар херек.

Бо негелделерни бажыңнар эзлериниң хажытканындан өрттер

болуп турар. Чижээ, бо чылдың февраль 9-та Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурнуң Күскелдей кудумчунун №16 бажыңының дээ-виинде хоолай үнер үтке өрт 21 шак үезинде өөскээн. Кызыл хоо-райның Крюков кудумчунда №30 деп адрессте хуу бажыңның ээлери печканы ажыглаарының дүрүмне-рин хажытканындан дээвиинде 6 дөрбелчин метр чер өрттенген.

Хуу ылаш бажыңнарның электри удазыннарарыңче онза кичээнгейни доктаамал салыр херек. Спутник суурнуң Летняя кудумчунун 16 дугаар бажыңыга электри шугу-мунун уржуундан өрт болган, оон түңнелинде бажыңның ха-назы, дээвири болгаш эдилел ай-маандан диван өрттенген. Электри херекселдерин өскээр ажыглаар болза база улуг айыылдыг. Хем ол чарында дачалар ниитилелиниң Трансформаторная кудумчу-нда 27 дугаарлыг бажыңга электри дериг-херекселин шын эвес ажы-лаанындан бажың өрттенген. От бажыңның иштин, мебель аймаан, шалазын, дээвири болгаш сери-зин хөмө алган. Ниитизи-биле 49 дөрбелчин метр черге өрт болган.

Электри удазыны автотран-спортка база айыылдыг тургу-зуп турар. Февраль 12-де М-54 автомобиль оруунун 734 кило-метринге (Бии-Хем кожуунун девискээри) машина өрттени

берген. «Тойота-Калдина» ма-шинаның электри удазыннарары-га үрелиншкин болганындан моторунга от өөскээн. Февраль 11-де база-ла ыңдыг чылдагаан-биле Каа-Хем суурнуң Комаров кудумчунда «Хендай-Слоярис» машинаның ишти өрттенген.

2013 чылдың эгезинден тура республикага 66 өрт болган, 4 кижиле амызындан чарылган, 4 кижиле кемдээшкен алган, 11 кижиле камгалап ал шыдаан.

Материалдыг улуг когарал болбазын, боттарыныстың бол-гаш чоок кижилеривистиң кадык-шылын, амы-тынын камгалаар дээш өрттүн айыыл чок чоруунун бөдүүн дүрүмнерин сагып чору-нар деп чагыыр-дыр бис, ыңчан силерниң боттарыңар-даа, өңчү-хөргөңгөр-даа бүдүн-бүрүн бо-лур.

Снежана ШОЙЗАТ,

Тыва Республиканың ХК бол-гаш ОБ агентилелиниң инфор-мация бөлүүнүн начальниги.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Ада-чурт камгалакчызының хүнү — Февраль 23 таварыштыр бээм **Алексе́й Андреевич АМБА́РЖИ**, чуржаат-тарым **Айдыс** биле **Андрианга** база эжим **Амирге** каң дег кадыкшылды, элбек олча-омакты, арбын аас-кежик-ти, бедик сүлдө-сүзүктү база ол ышкаш бергелерге торулбас, быжыг туруштуг болурун сеткилимниң ханы-зындан күзедим.

Хүндүткел-биле, чавазы **Клавдия Монгу**

«ШЫН» СОЛУННУН
ХООЧУННАРЫНГА

Россияның болгаш Тываның Журналистер эвиле кежигүннери — «Шын» солуннун хоочун журналист-ге болгаш массалыг информация чепсектериниң өс-ажылдакчыларынга февраль 27-де Парлалга бажың дөрткү каадынга 12 шакта эгелээр журналистерни чет-соңгулдалыг хуралынга ылап-ла кээп киржирин надып тур.

«Шын» солуннун журналистер эге организ-

ДЫННАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району С кожуун чагыргазыңче РФ-тиң хамаатызы **Шаңна-рисович МОНГУШТАН** хуу чуртталга бажыңын ту-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы-Амбаан кудумчузу, бажың 11а деп адрессте чуртта-суурларның черлеринден ниити шөлү 1500 дөрб-метр чер участогун (шөлдү чижеглеп санаан) хуу-ынчангаш шөлдү хуу өңчү кылдыр арттырар.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо-ни парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда аңа-ланган билдиришкинни Сүт-Хөл кожууннун чаг-хүлээп алыр.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайга кожууннун Тээли ортумак школазының чылда **Тайгана Анай-ооловна КУУЛАРНЫҢ** адын-выскан Б-№ 4087444 дугаарлыг аттестаттың читкени-рымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бистиң ынак ачавыс, ававыстың эргим эжи, уйн-ның эргелиг кырган-ачазы, каты, кат-иелериниң ду-хүрегени, кижилерниң хүндүткелдиг бээзи, күдээл-бүзүрелдиг каты, Бижикиг-Хая суурнуң узун назы-маатызы, күш-ажылдың хоочуну, республиканың ко-жууннун хүндүлүг бижикитериниң эдилекчизи, «Шын» солуннарның идепкейлиг бижики-**Докароол Чамзыевич ХОМУШКУ** 2013 чылдың ф-12-де үр эвес аарааш мөчээн. Ажыг-шүжүүвүстү келген эргим чонувуска, кады төрзэннеринге, оларны төлдеринге, Бижикиг-Хая суурнуң чагырга черинге лада ажилдап чораан эш-өөрүңге, Барыын-Хемчик эмнелгезиниң херээженнер салбырынга, дүрген дуз-рер албанга, Кызыл хоорайның уруглар поликлини-бистиң ачавыстың сөөлгү оруунче үдешкенинге чет-висти илереттис.

Эргим ачавыс **Докароол Чамзыевич Хомушкуну** омур-хевири бистиң чүрекеривиске кезээ мөңгедө а-Уру

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редак-тор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редак-торнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агай килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8460. Чагыг 22. Номерни парлаалгаже дужаа-ганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ком-муникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-ның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың де-3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кра-венцев Солунда парлаттыңан мате риалдарның авторларының бодалдары-цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары ө-өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыла-